

ગુજરાતી ભાષાની હાલની જોડણીની પદ્ધતિ વિશે વિચાર.

આપણી ગુજરાતી ભાષા હજી પરિપક્વ દશાએ પહોંચી નથી, હજી બનતી છે, સંક્રમણાવસ્થામાં છે; હેવા વખતમાં હેના અંધારણુ વગેરે કોઇ પણ બાબતમાં ન્યૂનાધિક કરવાની અથવા રચનાન્તર કરવાની સૂચના અ-યોગ્ય નહિં ગણાય. ચિત્રકારે જ્યાંસુધી ચિત્ર પૂરું કર્યું નથી ત્યાંસુધી રંગમાં ફેરફાર કરવો અથવા સંસ્થાનાદિક બદલવાં એ બની સકે હેવું છે. ખરું છે કે ભાષા કોઇની બનાવી બનતી નથી; એ તો લોકસમુદાયમાં રહેલા કોઇ ગૂઢ તત્વની પ્રેરણાથી રૂપાન્તરો પામતી આવી છે અને પામશે. તો પણ શિષ્ટ ગ્રંથોમાં રહેનારી જે ભાષા હેના ઘાટડોળમાં કાંઇક હાથ ગ્રંથકા-રાદિકનો છે ખરો. લોકોના મ્હોટા ભાગે ઉત્તમ માનેલા ગ્રંથકારોના દોષનું પણ અનુકરણ થતાં થતાં હેવી રૂઢિયો, શૈલી, વગેરે ભાષામાં બહુ પ્રચાર પામી જાય છે, હેનાં આપણે હાલના સમયમાં ઉદાહરણો જોઇએ છિયે. તેમ શાળાઓમાં જે શિક્ષણ મળે છે હેની પણ અસર ભાષા ઉપર ઘણી દૃઢ થઈ જાય છે. આટલે દરજ્જે માણસના હાથમાં ભાષાનું સ્વરૂપ ઘડવાનું છે એ સર્વમાન્ય હોવું જોઇએ. આ કારણને લીધે હાલની ગુજરાતી ભાષામાં જોડણી કરવાની પદ્ધતિ જે ચાલે છે, અને જેનો કાંઇક આધાર હાલના ગ્રંથકાર તથા શાળાઓની શિક્ષણપદ્ધતિ છે, હેને વિશે કેટલાક વિચાર, તથા હેની યોગ્યાયોગ્યતાની પરીક્ષા, તથા હેમાં ફેરફાર સંબંધી સૂચના, આ સ્થળે કરવાનો વિચાર છે.

આજથી આશરે સોળ વર્ષ ઉપર જોડણીના નિયમો કેળવણીખાતા તર-ફથી (ખુકકમિટી તરફથી?) પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તે વિશે અહિં કાંઇ સવિસ્તર ચર્ચા કરવાની છે જ નહિં. તે ચર્ચા તો હેવા જ અરસામાં ૧૮૭૨ ના ગુજરાત શાળાપત્રમાં સખળ રીતે થઈ હતી. પણ ખેદકારક એ છે કે એ ઘણે દરજ્જે યોગ્ય ચર્ચાઉપર વિદ્યાખાતાતરફથી કાંઇ લક્ષ અપાતું જણાતું નથી. ચૌદ પંદર વર્ષ વીસા પછી પશ્ચાદ્વલોકન કરતાં બહુધા

નેડણી સંબંધે અવ્યવસ્થિત દશા જ નજરે પડે છે. એવિશે યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય વિચાર થવો જોઈએ એ અવશ્યનું ધારીને જ નીચેની ચર્ચા ચલાવવાનું આદર્યું છે.

શબ્દની જોડણીમાં,—તે શબ્દનો લોકોમાં (શિષ્ટમંડળમાં—ગામડિયા અથવા નિરક્ષર વર્ગમાં નહિ) થતો ઉચ્ચાર તથા તે શબ્દનું મૂળ,—એ બે વાતો ઉપર લક્ષ રાખવું જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોની જોડણીમાં આ બે જોડણીના નિયમનાં બીજ કણાં હેમાંથી પહેલા તરફ ધણું જ થોડું ધ્યાન અપાયલું જણાય છે, પરંતુ મૂળઉપર વિશેષ આધાર રહેલો હોય છે. હાલની સ્થિતિ તે ભાષાની વિલક્ષણ રચનાનું પરિણામ છે. હેમાં જો બધા શબ્દો હેમના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ લખે તો હેમનાં મૂળ જડવાં કઠણ પડે, તથા હેમની માતૃભાષાનો બીજી પ્રાચીનભાષા સાથેનો સંબંધ પણ જડતાં વાર લાગે.* પરંતુ આપણી ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ જુદા જ પ્રકારની છે, અને હેમાં સરળતા ઘણી છે. હેની માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં તથા હેમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં બહુધા જે ભાષામાં થઈને શબ્દો આવે છે તે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં શબ્દોની સ્થિતિ વગેરે કેટલાંક કારણોને લીધે આપણી ભાષાની જોડણી લખવામાં ઉપર કહેલાં બંને નિયમનાં બીજ ધ્યાનમાં રાખીને તદ્દનુસાર પદ્ધતિ બાંધી સકાય હેવો સંભવ છે. આમાટે પ્રયત્ન કરવો નકામો નથી.

ગુજરાતી ભાષા ન જાણનાર જો હાલનાં પુસ્તકો વાંચીને જ પ્રથમ ગુજરાતી શીખે તો કેટલા શબ્દોના ખોટા ઉચ્ચાર કરશે તે અનુભવ અથવા અનુમાનથી પણ જણાશે. આપણાં છોકરાં પણ નિશાળોમાં શીખતાં કહેવા કૃત્રિમ ઉચ્ચાર કરે છે તે આપણે શું નથી જોયું? ‘ક-હે-છે,’ ‘નાનું,’ ‘મોટું,’ ‘આંખ,’ ‘લાવ,’—ઈત્યાદિ ઉચ્ચાર તેઓને મહોએથી સાંભળી કાણ સુઝ નહિ હરયો હોય? પણ હેમાં એ સરલબુદ્ધિ બાળકોનો શો વાંક? હેમની નિર્દોષ પ્રમાણિકતાએ કરાવેલા ઉચ્ચાર એ જ એ પદ્ધતિની ખામીને એક રીતે અજાણતાં જ હસે છે. એક દક્ષણી મિત્રે ગુજરાતી શીખતાં હેવી ટીકા કરી હતી કે “તમારી તો બોલવાની ભાષા એક અને લખવાની ભાષા બીજી એમ જણાય છે!” હાનો કાંઈ ઉપાય નથી જ કે શું? મહારા ધાર્યા-પ્રમાણે છે. બધા શબ્દો કેમ લખવા તે તો બતાવવું અતિ દુર્ધટ છે. ખરું

* ઉદાહરણ તરીકે:—Two નો તો લખે તો ક્વિ જોડેનો સંબંધ હુમ જ થાય; Know તું No લખે તો જ્ઞા સાથેનો સંબંધ પણ ન જડે. ઇત્યાદિ.

જોતાં તો, રા. નવલરામે ઉપર કહેલી ૧૮૭૨ ના શાળાપત્રમાં કરેલી ચર્ચામાં કહ્યા પ્રમાણે, એક મ્હોટા ગુજરાતી કોશ રચાવો જોઈએ અને હેમાં યોગ્ય જોડણીથી જ શબ્દ લખવા જોઈએ. તેમાટે શાળાખાતાએ પ્રયત્ન કરવો એ હેમનો ધર્મ છે. તેમાટે કોઈ યોગ્ય વિદ્વાનોની કમિટી કરી હાવો પ્રયત્ન થાય તો ઘણું ઉત્તમ.

આટલી સૂચના કરી, આમ કહેવાને હાલની સ્થિતિમાં કારણ છે એ દર્શાવિયે. હાલની ઘણા શબ્દોની જોડણી દૂષિત છે એમ કહેતાં તે સાબિત કરી આપવું જોઈએ. તેમાટે ઉપર કહેલાં એ બીજા વિશે પ્રથમ સવિસ્તર વિચાર કરિયે.

(૧.) શબ્દનો લોકામાં થતો ઉચ્ચાર.

હાને અંગે કંઈ સવાલો ઉત્પન્ન થશે. ક્રિયા લોકોના ઉચ્ચારનું ધોરણ લેવું? સુરત તરફના લોકો ‘સાખ’ કહેશે ત્હને અમદાવાદ, ખેડા, વડોદરા, પંચમહાલ, કાઠિયાવાડ, અરોતર, વગેરેના લોકો ‘શાક’ કહેશે. સુરતમાં જ હલકા લોકો અથવા ઊંચી પ્રતિના કેટલાક ‘હાક’ કહેશે. અમદાવાદ શહેરમાં જ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી વગેરે કેટલાક ‘હાંડું’ કહેશે, તો વાણિયા, કણબી, વગેરે કેટલાક ‘હોડું’ કહેશે. પણ હામાં જોઈએ તો વર્ગભેદ ઘણો છે. આ વિશે એટલું કહિયે તો બસ કે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં અને તે આસપાસનાં સ્થળોમાં ઊંચા વર્ગોમાં બોલાતી ભાષાઉપર લક્ષ અપાય તો ઠીક. શિષ્ટગ્રંથોમાં ક્રિયા શબ્દો ન આવે તે સ્વભાવશુદ્ધ પરીક્ષણ-શક્તિથી જણાઈ આવશે. પણ ત્હને માટે નિયમરૂપ મર્યાદા બાંધવી ઘણી કઠણ છે. સુરતના જ વિદ્વાનોએ સકાર તરફનો દુરાગ્રહ છોડી દીધો છે એ આનંદની વાત છે. ઉપર કહેલા બુકકમિટીના જોડણીના નિયમોમાં ઘણા ભાગમાં બોલાતા ઉચ્ચારને આદર આપવાનો એક નિયમ કર્યો છે તે બહુ અંશે ગ્રાહ્ય છે.*

* આમ ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં બોલાતો ઉચ્ચાર તેમ જ શબ્દ પણ માન્ય કરવાનું બુકકમિટીએ ઠરાવ્યા છતાં, વાંચનમાળામાં જ, ‘જુલે,’ ‘જુએ,’ ‘રૂવે,’ ‘રૂએ,’ ઇત્યાદિ ગુજરાતના મ્હોટા ભાગમાં વપરાતાં રૂપને બદલે, ‘જેય,’ ‘રોય,’ ઇત્યાદિ સુરતના લક્ષમાં જ પુરાઈ રહેલાં રૂપ કેમ દાખલ કર્યા હશે તે સમગ્રાણં તથી. આ વાત જોડણીના સંબંધમાં બાકી લાગુ પડે છે એટલે આટલી દીપ્તિ જ પતાવી દેવું યોગ્ય છે.

(૨.) શબ્દોનાં મૂળને અનુસરીને જેમ અને તેમ (એટલે પહેલા ખીજનો અધટિત અનાદર ન કરીને) જોડણી રાખવી.

હાને સંબન્ધે ગુજરાતી ભાષાનો સંસ્કૃત ભાષાસાથેનો જે સંબન્ધ છે તેવિશે કાંઈક વિચાર કરવાની જરૂર છે. વિશેષ જરૂર હોવાનું કારણ એ છે કે એ સંબન્ધનું ખરું સ્વરૂપ ન જાણવાને લીધે, અથવા લક્ષમાં ન રાખવાથી વિચિત્ર ભ્રમને લીધે ખોટી જોડણિયો તથા ખોટા શબ્દો લખાઈ ગયેલા જોવામાં આવેછે.

ગુજરાતી ભાષાના બધા શબ્દોના-ઉત્પત્તિને સંબન્ધે-મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પડાય:—

(૧.) તત્સમ—(તત્=સંસ્કૃત) સંસ્કૃતના જેવાજ; એટલે સંસ્કૃતમાં જે પ્રાતિપદિકનાં અથવા ધાતુનાં રૂપ હોય તે વિકાર પામ્યા વિનાજ સાક્ષાત્ ગુજરાતીમાં ઊતર્યા હોય તેવા શબ્દો.

જેમકે—મુખ, માર્ગ, વાર્તા, શોભ(તું), ઉણુ, દર્ભ, સર્પ, તાપ, ઇત્યાદિ;

તેમજ—શાક, મોહ, લોભ, લોક, ગર્વ, ઇત્યાદિ.

તેમજ—દૃષ્ટિ, વૃષ્ટિ, માધુર્ય, ઇત્યાદિ અનેક સંસ્કૃત શબ્દો જે હાલ નવીન ગ્રંથકારો છૂટચથી વાપર્યે જાયછે તે.*

(૨) તદ્ભવ—સંસ્કૃત ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા.

તેના બે પેટા ભેદ:—

(ક)—સાક્ષાત્ આવેલા, પણ રૂપાન્તર પામીને; જેમકે—શલેખમ. (સં. ફલેષ્મા—પ્રાકૃત. સિલિહ્મો છે તેની મારફત ન આવતાં, શ્, લ્, પ્, અને મ્, છૂટા પડી જઈ પ્ નો ખ્ અને લ્ નો જ્ થઈ ‘શજેખમ’ થઈ ગયો.

---

* આ છેલ્લા પ્રકારના શબ્દો કેટલે દરજ્જે ગુરાતીમાં દાખલ કરવા યોગ્ય છે તે પ્રશ્ન આ વિષયથી બહાસ્ય છે, માટે તેવિશે આહિં કાંઈ લખવું ઠીક નથી. પણ આ સંબન્ધે “ સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ” વિશે રા. નવલરામનું લખાણ વાંચવાલાયક છે. (ગુજરાત શાળાપત્ર ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના મે માસનું જોવું.)

હાવા શબ્દો ધણા થોડા છે. મારગ-એ પણ હાવો શબ્દ છે (સં. માર્ગઃ પ્રા. મર્ગો)
આશરો-તે પણ હાવો શબ્દ છે. (સં. આશ્રયઃ);
તેમજ-સરવ, ગરવ, સરપ, નીંદર, હળદર, દળદર,
વગેરે શબ્દો પણ હાવા જ છે.

(૨) —પ્રાકૃત ભાષાઓની મારફત આવેલા. (હાના વળી વિશેષ ભેદ-પ્રાકૃતમાં છે તેજ ૩૫ રાખી રહેલા, અને તેથી આગળ ૩૫ાંતર પામેલા-એમ થાય. પણ હેની આશયજે આવશ્યકતા નથી.)

ઉદાહરણ—મહો. માગ, વાત, રહેલું (સોહલું), દૂનું, ડાભ, સાપ, તાવ, ધસાદિ.

(૩) તદ્વિન્ન—સંસ્કૃતથી બૂદ્ધા જ. હેના જેવા પણ નહિ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા પણ નહિ.*

હાના જે પેટાભેદ નવા કરાય:—

(ક) —દેશ્ય શબ્દો, એટલે આર્ય લોકો ભરતખંડમાં ઉતરતા પહેલાં જે જંગલી લોકો રહેતા હતા તેઓ બોલતા હતા અને પાછળથી સંસ્કૃત પ્રાકૃત બોલાતાં હેની સાથે પણ તેઓ બોલતા હતા તે દેશી ભાષાઓના શબ્દો. હેમાંના કેટલાક પ્રાકૃતોમાં-અને વખતે સંસ્કૃ-

* આ ભાગનાં ઉદાહરણમાં (ક) માં-તેજો વગેરે આવેલા દેશ્ય શબ્દો જ ખરા તદ્વિન્ન કહેવાય. હેમચંદ્રે કેટલાક શબ્દોને દેશ્ય ગણ્યા છે તે હેવા છે કે જે-પ્રાકૃતના ઉત્સર્ગો પ્રમાણે તો નહિ, પણ સ્પષ્ટ રીતે-સંસ્કૃત ઉપરથી થયેલા હોવાને ઈયે. જેમકે—લક્કું, -સં. લક્કુટ્મ. હાનું પ્રાકૃતમાં લગુહં અથવા લઝહં થાય, ખીનું કાંઇ ન થાય, તેથી-અથવા દેશી ભાષા વાપરનારાઓમાં લક્કું બોલાવું હોય તેથી-હેમચંદ્રે લક્કુહને દેશ્ય શબ્દ કહ્યો છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય કે દેશી ભાષા બોલનારાઓએ પણ કેટલાક શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી લઈ પોતાની રીતે જ ફેરફાર કરી વાપરેલા છે. આમ ગણિયે તો-તદ્વવનો એક ત્રીજો ભેદ-દેશી ભાષામાં ૩૫ાંતર પામી ગયેલા હેમાંથી આવેલા-હેવો થાય. એટલે દેશ્ય શબ્દો તદ્વિન્ન પણ ખરા, અને તદ્વવ પણ થોડા ધણા ખરા. તેથી તદ્વવ (ગ)-દેશીની મારફત આવેલા-જેમકે-લાકડું-હેવો પણ ભાગ થાય. 'લાકડું'-ગુજરાતીમાં લક્કું (દેશ્ય) ઉપરથી થયેલા વધારે સંભવિત લાગે છે.

તમાં પણ-ધુશી ગયેલા છે. ત્હેમાંથી ગુજરાતીમાં
 રૂપાન્તર પામીને અથવા પામ્યા વિના આવેલા તે-
 ઉદાહરણ—પાધરું (દેશ્ય-પદ્ધરં), બાપ (દેશ્ય-બપ્પો), બપૈયો
 (દેશ્ય-બપ્પીહો), તીડ (દેશ્ય-તેઢો);-હુંગરો (દેશ્ય-
 હુંગરો); ઇલાદિ-હામાં છેલ્લો શબ્દ રૂપાન્તર પામ્યા
 વગર આવ્યો છે.

*(જ) ફારસી, પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજી,—એ ભાષાઓમાંથી પા-
 છલાં થોડાંક સૈકાંમાં ગુજરાતીમાં દાખલ થયેલા શબ્દો.

જેમકે—સવાલ, કેદ, સગ્ન, કાજી, ચરજ, ફરજ, ઇત્યાદિ; મેજ,
 પાદરી, ઇત્યાદિ; તબેક્કો, ઓફિસ, કોર્ટ, ગવર્નર, કલેક્ટર,
 જજ, માઇલ, કલાક, મિનિટ, ઇત્યાદિ.

ગુજરાતીના સંસ્કૃત સાથે સંબન્ધવિશે આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી ગુજ-
 રાતી શબ્દો બનવામાં વળી એક વિશેષ સ્થિતિ તપાશિયે. તદ્વત્તના

* આ શબ્દનો વર્ગ કેટલે અંશે કબૂલ રાખવો એવિશે આ સ્થળે સવિસ્તર
 કહેવાનું પ્રયોજન નથી. પરંતુ છેક સામાન્યવર્ગના માણસોમાં પણ ‘કબૂલ,’
 ‘સવાલ,’ ‘ખૂબ,’ ‘વખત,’ વગેરે શબ્દો હેવા પેડા છે કે ત્હેને કાઢી નાંખવાનો
 પ્રયત્ન કરવો તે અંધારું ઉલેચવા જેવું છે. અને તેમ કરવું એ વૃથા અભિમાન છે.
 આપણી ભાષામાં ઉલટા એટલા શબ્દ ભલે વધેલા રહે. “કદિ એક કલાક ન છેક
 છુપાવે”—એમ કવિ દલપરામ જેવા નગદ ગુજરાતી શબ્દ વાપરનારે પણ ‘કલાક’
 શબ્દ વાપર્યો છે. હાવા પરભાષાના શબ્દો ટાળવાના પ્રયત્નમાં કેટલાક તો હારશ્ય-
 જનક પ્રયોગ જેવામાં આવે છે. ‘કદાચ’ એ અર્થમાં ‘વખતે’ એમ સર્વત્ર વપ-
 રાય છે, તે અર્થમાં ‘વખત’ એ ફારસી શબ્દ (ફારસીના અપભ્રંશ)થી અભ-
 ઠાઈ જવાની બ્લીકે—‘સમયે’ એમ લખનારા પણ સંસ્કૃતના વૃથાખૂંકો છે! તેમજ
 ‘અસર’ને બદલે ‘આસર’ (જાણે સંસ્કૃત જ ના હોય! એમ) હેવા અશુદ્ધ, અને
 ‘પસંદ’ને ઠેકાણે ‘પ્રસન્ન,’ હેવા વ્યુત્પત્તિનું અજ્ઞાન બતાવનારા તથા એ બે શબ્દોમાં
 પ્રીતિના વિષય વિષયિ વચ્ચેના ભેદનું અજ્ઞાન દેખાડનારા, પ્રયોગ પણ હેવા જ લોકો
 કરે છે. હાનો દુરાગ્રહ અથવા અજ્ઞાન સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એટલું જ કહેવું
 બસ છે કે હાવા ‘પસંદ’ને ઠેકાણે ‘પ્રસન્ન’ લખનાર પંડિતોને, નિર્વિવાદ ફારસી
 શબ્દ ‘પરવા’ને બદલે તેજના અર્થનો સંસ્કૃત શબ્દ ‘પ્રભા’ વાપરનાર કેટલાક
 ભલા લોકો કરતાં અધિક ધનામ આપવું જોઈયે. ગમે તેમ કરશો પણ પરભાષાના
 શબ્દની ભરતી તો આવ્યે જ જશે. એ ખરું કે વૃથા હેવા પરભાષાના શબ્દો—કેટલાંક
 મુંબાઈનાં અનક્ષર વર્તમાનપત્ર વાપરે છે તેમ—દાખલ કરવા એ તો કેવળ ખોટું છે.

(ત્વ) ભેદમાં કહેલા (પ્રાકૃતદ્વારા આવેલા) શબ્દોમાં એ પેટાભેદવિશે ઉપર જ ઇશારો કર્યો છે. તેવિશે એ બોલ લખવા જરૂરના છે. એ એ ભેદમાં એક ભેદ હોવો કરાય કે ત્હેમાં પ્રાકૃતમાં થયેલાં રૂપાન્તર આગળ જ અટકી રહેનાર શબ્દો આવે; જેમકે-પાષાણ:-પાઠાણો-પાઠાણો. હાવા ધણા થોડા જ શબ્દો હશે. ‘હુંગર’ અથવા ‘હુંગરો’ શબ્દ આ પેટાભેદનું ઉદાહરણ થાય.

બીજા પેટાભેદમાં ગુજરાતી શબ્દોનો મહોટો સમુદાય આવી જાય છે. અને જોડણીની અવ્યવસ્થા અને તકરાર તે હાવા જ શબ્દોને વિશે ઘણી છે. તે શબ્દો પ્રાકૃતમાં અનેક શબ્દો ઉપરથી, પણ અમુક નિયમાનુસાર, વળી વધારે રૂપાન્તર પામીને થયેલા છે. ત્હેનાં ઉદાહરણ ઉપર કહેલાં મહો, માગ, ઇલાદિ શબ્દો છે. શિયાળ-એ પણ આ પેટાભેદનું ઉદાહરણ છે;—સં. જગલ: પ્રા-સિઆલો-ગુજ. શિયાળ; આ ઉદાહરણમાં સ નો શ્ તથા લ્ નો ણ એ અધિક રૂપાન્તર થયાં છે. તેમજ દેશ્ય-તેજો-તિજો-તીડ, એ પણ હાવા પેટાભેદનું ઉદાહરણ છે. એ અધિક રૂપાન્તરના અર્થ નિયમો દર્શાવવાનું આ સ્થળ નથી. પ્રસંગવશાત્ આગળ ઉપર આ ચર્ચામાં ગુજરાતી શબ્દોના આ સ્વરૂપને અનુલક્ષીને બોલતાં એ નિયમોમાંના કોઇ કોઇ જણાવવા પડશે તો તે તે સ્થળે જણાવાશે.

ઉપર કહેલાં જોડણીના નિયમનાં એ બીજા— (૧.) ચાલતો ઉચ્ચાર, તથા (૨.) વ્યુત્પત્તિને મળતાપણું-ગુજરાતીમાં ઘણું કરીને સાથે લાગાં અનુસરી સકાય એમ છે. એ એ વચ્ચે વિશેષ આવે ત્હારે વધારે આદર પ્રથમનો કરવો, એટલે ચાલતો ઉચ્ચાર કબૂલ રાખી તેમ જોડણી લખવી, એ જ યોગ્ય છે. ભાષાનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક ચાલતો હોય ત્હેને તૃથાપાંડિલના કૃત્રિમબંધનથી ગુંગળાવવો નહિં એ રહાપણુ ભરેલું છે. પરંતુ હેવા વિશેષનાં સ્થળ ઘણાં આવવાનો સંભવ નથી. હેતું મુખ્ય કારણ એ છે કે કુદરતની રચનાની ખૂબીને જ લીધે ખાણસોનો સમુદાય શબ્દોમાં વિકાર કર્યે જાય છે ત્હેમાં ગૂઢ નિયમો રહેલા જ હોય છે, એટલે ચાલતો ઉચ્ચાર વ્યુત્પત્તિથી વિરુદ્ધ ભાગ્યે જ થાય છે.

આ ઉપર દર્શાવેલાં તત્ત્વોના પ્રકાશથી હવે આપણે હાલ લખાતી જોડણીનાં કેટલાંક સ્વરૂપ તપાશિયે.

૧. બુકકમિટિયે પ્રસિદ્ધ કરેલા જૂના નિયમોમાં પ્રથમ નિયમ હોવો છે કે-ચાલતા ઉચ્ચાર અને મૂળ વચ્ચે થોડો ફેર હોય તો મૂળપ્રમાણે શબ્દ

લખવો. આ ઉપર રા. નવલરામે સવિસ્તર ચર્ચા કરીછે, તેવિશે હાલ કાંઈ કહેવાનું નથી. પરંતુ એ નિયમ વસ્તુતઃ વખતે યોગ્ય હશે, તોપણ શબ્દનું મૂળ એટલે તો પાંચ પેઢી ઉપરનો સંસ્કૃત શબ્દ તે જ એમ અર્થ લેવાને લીધે કેટલો અનર્થ થયોછે તે જોઈયે. એક ઉદાહરણ, ‘શકવું’ કે ‘સકવું’ હેનું લઈયે. હાલ ‘શકવું’ એમ તાલવ્ય અક્ષરથી બધા લખેછે, બોલેછે;—બધા એટલે શાળાઓની પદ્ધતિની અસર જેમના ઉપર છપાઈછે ત્હેવા અને ત્હેમને અનુસરનારા. ચાલતો ઉચ્ચાર ‘સકવું’—એમ દન્ય અક્ષરનો છે એ જનસમુદાયની વાતચીત શાન્ત રીતે સાંભળ્યાથી સહજ જણાય એમ છે.* આ યુક્તક્રમિટીનો નિયમ જે અભિપ્રાયને આધારે થયોછે તે અભિપ્રાય જૂના વખતમાં ઉત્પન્ન થતા પ્હેલાંનાં કોઈ પણ લખાણુ પુસ્તકો વગેરે તપાસતાં દન્ય અક્ષર જ માલમ પડી આવશે હેવો ભરંસો છે. ત્યારે એ અભિપ્રાયવાળા વિદ્વાનોએ ‘શકવું’ એમ તાલવ્ય લખવો અને પછી બોલવો શરૂ કેમ કર્યો હશે? હેમનો એ અભિપ્રાય તે જ, અને ગુજરાતીનું મૂળ તે તો સંસ્કૃત જ,—એ હેનાં કારણ છે. સંસ્કૃતમાં શક્ ધાતુ છે અને ગુજરાતીમાં એક સકાર શકારનો થોડો ફેર છે માટે હેમાં પંણુ ‘શકવું’ જ લખવું એમ તેઓએ કર્યું જણાયછે. પરંતુ સંસ્કૃતમાંના શકારનો હમેશાં પ્રાકૃતમાં સકાર જ થાયછે, પ્રાકૃતમાં શકાર અથવા પકાર છેજ નહિ; તેમજ ગુજરાતી શબ્દોમાં ક્રિયાવાચક, અવ્યય, વગેરે ન્હાના શબ્દો સાક્ષાત્ સંસ્કૃતમાંથી બહુધા આવ્યા જ નથી, પણ પ્રાકૃતદ્વારા આવ્યાછે, એટલે હેમાંના તત્તમ વર્ગના જવલ્લે જ છે અને ઘણો મ્હોટો ભાગ તદ્ભવ જ છે;—એ એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને, સંસ્કૃત

૧ આ તપાસ જરા બારીક અને કઠણ છે. કેમકે ‘સકવું’ એ શબ્દ જ સાધારણ જનમંડળ (અંગ્રેજી નવીન પદ્ધતિ બ્હાર્યનું મંડળ) બાજ્યે જ વાપરેછે. તેઓ તો સહભેદના રૂપનો ઉપયોગ કરીને જ બહુધા શક્યાર્થ બતાવેછે. તોપણ કોઈ પ્રસંગે એ શબ્દ પણ વપરાયછે ખરા.

ચાલતો ઉચ્ચાર દન્યથી છે એ વાત, તાલવ્યનો આગ્રહ કરનારા અને ચાલતો ઉચ્ચાર તાલવ્યનો છે એમ કહેનારાની એક કોટિથી જ સૂચિત થાયછે. ત્હેમને પૂછિયે છિયે કે—‘શકવું’ કેમ લખોછો? ‘સકવું’ જોઈયે; તો ત્હેનો ઉત્તર ‘ચાલતો ઉચ્ચાર શકવું છે’ એમ ન હેતાં ‘મૂળ સંસ્કૃતમાં શક્ ધાતુ છે ત્હેને મળતાપણું છે.’—એમ જ કહેછે; અને ત્હેમાં ઉપરનો ક્રમિટીનો નિયમ લાગુ થાયછે હેવો ત્હેમનો આશય હોયછે. આ ઉપરથી અર્થાત્ જ તેઓ ગૃહીત કરેછે કે ચાલતો ઉચ્ચાર તો દન્યથી છે.

શક્તોત્તિનું પ્રાકૃત સક્કદ (સકદ) થઈ ગુજરાતી ‘સકે (છે)’ એમ થયુંછે, હેનો વિચાર કરિયે તો સ્પષ્ટ જણાશે કે ચાલતો ઉચ્ચાર દન્યવાળો સ્વાભાવિક રીતેનો જ છે તે કોઈ પણ રીતે વ્યુત્પત્તિથી વિરુદ્ધ પણ નથી અને ખોટો પણ નથી. આ ઉદાહરણમાં વ્યુત્પત્તિ તથા ચાલતો ઉચ્ચાર બંને ખીજનો સરખો આદર થઈ સકેછે.

એ જ પ્રમાણે, હાવી જ બ્રાન્તિથી, ‘પોસવું,’ ‘પોસાવું,’ને બદલે ‘પોષવું,’ ‘પોષાવું,’ એમ લખવાનો પ્રચાર જોવામાં આવેછે. ઉપર શકાર વિશે બોલતાં કહ્યું જ છે કે પકાર પણ પ્રાકૃતમાં નથી જ; હેનો પણ સકાર થાયછે, અને હેને અનુસરીને જ ‘પોસાય,’ ‘પોસે,’ હેવા ચાલતા ઉચ્ચાર પણ છે. કદી આ મતને વળગી રહેનાર પંડિતોનું પ્રબળ જાતી રહીને આજથી સો વર્ષ પછી ‘શકવું,’ ‘પોષવું,’ વગેરે લખાશે તથા બોલાશે, પણ હજી સૂધી તો મનુષ્યની વાચેન્દ્રિય ઉપર ભાષાશાસ્ત્રના નિયમનો પાસ એટલો કાયમ છે કે જનસમુદાય તો શું?—પણ એજ શકારપંડિતો પણ, જ્યારે પાંડિત્યના બંધનથી હેમની વાચેન્દ્રિય મુક્ત હોય છે ત્યારે—સ્વાભાવિક રીતે સકાર બોલેછે અને બોલી જાયછે. એ પંડિતોમાંથી ઘણાઓ હેવી વાતચીતની વખતમાં ‘સોધી કાઢવું’ હેને ઠેકાણે ‘શોધી કાઢવું’ કદી બોલશે નહિ. પણ લખશે ત્યારે, અથવા ચીપીને—પોતાના કૃત્રિમ નિયમનું ઝાંઝર પહેરીને—બોલશે ત્યારે તો શકાર જ વાપરશે. આ સ્થિતિ કાંઈ ઓછું દર્શાવતી નથી.* નવો ફેરફાર દાખલ થાય ત્યારે પ્રથમ અવસ્થામાં તો હેવી સ્થિતિ જોવામાં આવે જ એમ કોઈ આ વિરોધના બચાવમાં કહેશે. પણ એથી ઉલટું, ભાષાશાસ્ત્રના નિયમને સ્વાભાવિક રીતે જ અનુસરતી વાચેન્દ્રિયને કૃત્રિમ બંધનમાં ચાલવું કંટાળ પડેછે;—એમ પણ કેમ નહિ કહી સકાય? અને ઉપરની ચર્ચાથી એટલું તો જણાશે કે આ સ્થળોમાં સકારને ભાષાશાસ્ત્રનું સબળ પ્રમાણ છે. ‘શીખવું’ જેવા શબ્દોમાં શકાર બોલાય પણ છે, તે કાંઈ સંસ્કૃત શિક્ષના શકારને લીધે નથી પણ પ્રાકૃત સિક્ષ્ થઈને પછીથી ગુજરાતીમાં આવતાં એક વિશેષ રૂપાન્તર કરનારો ઉપર સૂચવેલામાંનો ઉત્સર્ગ છે હેને અનુસરીને શકાર થાયછે. એ

* એ જ પ્રમાણે ‘સુણવું’—‘શુણવું’ વિશે જણાવું. પ્રાકૃતદ્વારા ‘સુણ’ ધાતુ બન્યો છે એટલે પાછલા શકારઉપર જવું ખોટું જ છે, અને તેમ જનમંડળ જવું પણ નથી. તેમજ ‘કોસ’ (બે માઇલ),—‘કોશ’ નહિ.

ઉત્સર્ગ હોવો છે કે *—પ્રાકૃતમાં અથવા દેશીમાં જ્યાં જ્યાં સકાર પછી તરત (અથવા †કોઈ સ્થળે તરત પૂર્વે પણ) ઇકાર આવે ત્યારે તે સકારનો શકાર થાયછે. ઉદાહરણ:—જગાલ:—સિઆલો—શિયાળ; શીતલં, સીઅલં—શીળું;

* આ ઉત્સર્ગ ગુજરાતીમાં શબ્દો આવ્યા પછી પણ પ્રવર્તેછે. ઉદા.—‘ખેસહું,’ ‘ખેસેછે,’ પણ—‘ખેશીને’—અહિં ઇકાર ભજ્યાથી તાલવ્ય (શકાર) થઈ ગયો. ગુજરાતીમાં લઘુપ્રયત્નયકાર છે (જેને વિશે આગળ બોલવાનું છે), તે પણ ઇકાર જેવો જ ફેરફાર બનાવેછે; પણ તે વખત, શકાર તાલવ્ય હોવાથી સ્થ એમ લઘુપ્રયત્નયકાર સાથે બોલવું કઠણ સ્વાભાવિક રીતે પડવાને લીધે, હેવા ચકારનો લોપ થાયછે. ઉદા—ખેશ, પેશ, (ખેસ—પેસ માં આજ્ઞાર્થ રૂપમાં લઘુપ્રયત્નયકાર—જેમ ‘આવ્ય,’ ‘બોલ્ય,’ ‘કર્ય,’ હેમાં આવે છે તેમ,—આવીને, ખેસ્ય, પેસ્ય, ન થતાં, ખેશ, પેશ, થયું). (પરંતુ ચકાર અકારયુક્ત હોયછે અથવા ઇકાર કે એકાર ત્હેની પાછળ આવે છે, ત્યારે જ ઉચ્ચારકાઠિન્યને લીધે ચલોપ થાયછે. ‘તપાશ્યું,’ અહિં ચ રહેશે જ. કહ્યો, કહ્યું;—પણ, ‘કહી’—અહિં તેમ જ ‘કહેલું,’ હેમાંથી ચ છૂટ થયો. પણ ‘કહેથી,’ ‘બોલ્યેથી’ ન કહેતાં ‘કહેથી,’ ‘બોલેથી’ લખવું કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે.)

ઇકારનાં બીજાં ઉદાહરણ:—ઠોસો—ઠોશી; ફાંસો, ફાંશી; રસો, રશી; વગેરે નામમાં પણ છે. ‘માસો,’ ‘માશી;’ હેવું ઉદાહરણ, હાવાજ પ્રકારનો નિયમ બુકકમિટિયે કરીને, આપ્યુંછે, અને રા. નવલરામે કબૂલ રાખ્યું છે, તે ખરું જોતાં ખરોખર નથી. ગુજરાતીમાં ‘માસો’ શબ્દ આવ્યા પછી ત્હેને (નારી જાતિનો) ઈ લાગતાં શ થઈ ‘માશી’ થયું નથી. પરંતુ ‘માશી’ એ, પ્રાકૃતમાં જ સંકાર જોડે ઇ ભળેલી હોવાથી, ગુજરાતીમાં શકારવાળું રૂપ થયુંછે, અને ત્હેના મૂળનો અર્થ જોતાં, બ્રાહ્મિને લીધે ‘માસો’ એ રૂપ બન્યું છે. આ વિશે વધારે વિવેચન ન્હાની રીપમાં થવું કઠણ છે. પણ નીચેની વ્યુત્પત્તિથી એ સ્પષ્ટ થશે. સંકૃત માતૃષ્વસા (માતૃ=મા, અને સ્વસૃ=બહેન; માની બહેન); પ્રાકૃત માડસિઆ, (મરાઠી માવશી સરખાવો),—ગુજરાતી—માશી. પ્રાકૃતમાં એક ધણા આધુનિક નાટકમાં માડસો (માસો) એમ છે ખરું, પણ તે ઉપરનો ‘માની બહેન’ હોવો માડસિઆ નો અવયવાર્થ જોતાં બ્રાહ્મિમૂલક તરત લાગેછે. પછી પ્રચાર થયોછે એટલે તે શબ્દ કબૂલ જ જોઈયે. આ બ્રાહ્મિ છે હેવું એક બીજું પ્રમાણ એ છે કે મરાઠીમાં માવશી શબ્દ છે ‘પણ માશીનો વર માસો’ હેને પ્રતિરૂપ શબ્દ જ નથી. એકારાન્તને ઈ લાગી સ્ત્રીલિંગ થાય, પણ ઇકારાન્તને એ લાગીને પુલિંગ થાય હેવું કદી જણ્યું નથી.

ઇકારને યોગે સકારનો શકાર થવાનો નિયમ મરાઠીમાં પણ પ્રવર્તેછે.—તસા (તહેવો), તશી (તહેવી) ઇત્યાદિ. હિંદીમાં તેમ નથી.—તૈસા, તૈસી.

† ‘કોઈ સ્થળે’ એમ કહેવાનું કારણ એ કે સંકાર પૂર્વે ઇકાર આવતાં શકાર થવાનું ઉદાહરણ મુખ્યત્વે કરીને અવિખંડાળના પ્રાકૃત પ્રત્યયમાં જ જણાયછે.

છાસિ (દેશ), છાશ; ઇસાદિ. શાક, શક્તિ,—વગેરે શબ્દો તો તત્સમમાંના છે એટલે તે ઉદાહરણ કાંઇ ઉપરની તકરારને આધ આણી સકશે નહિ.

આમ બુકકમિટીના નિયમનો ખોટો ઉપયોગ કરનારા ગૃહસ્થો ‘શકતું’ લખેછે, ત્યારે ‘દશ,’ ‘શાકર,’ એમ કેમ નથી લખતા? એ વિચારવા જેવું છે. ‘દશ’ની સ્થિતિ અને ‘શકતું’ હેની સ્થિતિ ખરેખર સરખી જ છે. તોપણ ‘દસ’ એમજ બધા-શકારાગ્રહી પંડિતો સુઢાં-ખોલેછે. તેમ જ વળી બુકકમિટીના નિયમનું અર્થગ્રહણ ત્હેમણે આપેલાં ઉદાહરણના પ્રકાશથી કરવાનું છે (તે રા. નવલરામે બતાવ્યું છે) તેમ જો કરિયે તો ‘દાશી’ ને બદલે ‘દાસી’ લખવું એ ઉદાહરણ કમિટીએ આપ્યું છે તે ઉપરથી જણાશે કે સંસ્કૃત સતો શ થઈ ગયો હોય ત્યાં આ નિયમ વાપરવાનો છે. જેમકે ‘શીતા’ નહિ પણ ‘સીતા,’ ‘શેવા’ નહિ પણ ‘સેવા,’ વગેરે. પણ શનો સ થયો હોય ત્યાં શ કરવાનું તાત્પર્ય પછી આગળ વધી કાઢવા જેવું છે. તે ન નિકળે એમ કહેવાય નહિ. પણ શકતું વિશેની આ ચર્ચા ઉપર જો ધ્યાન આપે તો તે જ ગૃહસ્થો, મ્હને લાગેછે કે, કબૂલ કરશે કે હમારે ‘દાસી’ ‘દાશી’ જેવાં ઉદાહરણ ઉપરાંત પગલું ભરવાનો ધરાદો ન્હોતો.

૨. મૂળને મળતો શબ્દ લખવો એ નિયમનો અયોગ્ય આદર કરવાથી, અને ગુજરાતી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિમાં પ્રવર્તનારા ઉત્સર્ગને ભૂલી જવાથી થતું ખીલું પરિણામ લકાર ળકારના સંબન્ધમાં જોવામાં આવેછે. આ બાબતની ફરિયાદ શાળાની ચોપડિયોની સ્થામે નથી. એ તો હાલના નવા ગ્રંથકારોમાંના કેટલાક વર્ગની સ્થામે છે. ‘ફલ,’ ‘વેલા,’ ‘કાલ,’ ‘શાલા,’ ‘વિશાલ,’ ‘ગોલ,’ ‘કલા,’ ‘સકલ,’—ઇત્યાદિ અનેક શબ્દોમાં ખોલતાં ચાલતાં મૂર્ધન્ય-ળકાર-વાપરવા છતાં, લખવામાં કાલો લકાર જ વાપરેછે એ કહેવું વિરુદ્ધ છે? અનિષ્ટ પણ છે જ. ળકારે બચારાએ શો ગુન્હો કર્યો કે છેક જ હેને વ્યુત્પત્તિ ન જડે હેવા અને અભણ્યા દેશ્ય શબ્દોમાંથી આવેલા શબ્દો-માંજ હદપાસ્ય કરી હાકી કાઢ્યો? અને લકારના આદરના જોરમાં ને જોરમાં તે હદમાં પણ લકારને દાખલ કરી દઈ ‘બહેળા’ ને ઠેકાણે ‘બહેલા’ જેવું પણ કોઇ કોઇ વાર આ પાંડિત્યદંભનો આદર કરનાર વર્ગને હાથે થઈ

કરિસ્સં—(હું) કરીશ. બાકી, રીસ, વીસ, ત્રીસ, ચાળીસ; ઇત્યાદિમાં શકાર નથી જ થતો. તેમ ‘મનિશ’—(માણસ)—હેમાં શ થાયછે પણ ખરો. માટે વ્યવસ્થા ઉપર આધાર રાખી ‘કોઇ સ્થળે’ એમ કહીએ.

જાયછે એ જોઈ હસવું નહિ આવે ? જકાર એ કાંઈ ગમે તેમ નથી બોલાતો, ઉત્સર્ગાનુસાર એ ગુજરાતીમાં આવ્યો છે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં, અથવા પ્રાકૃતમાં, જકાર નથી (માત્ર વૈદક સંસ્કૃતમાં કેટલેક સ્થળે છે), એ ખરું છે; પણ ગુજરાતીમાં પાછો હેતો ઉત્સર્ગાનુસાર ઉદ્ભવ થયો ત્હેને કાઠી નાંખવાનું કાંઈ પણ કારણ છે ? ફક્ત પાંડિલદંભના અનાદૃત અન્યાય શિવાય બીજું કાંઈ જ કારણ જણાતું તો નથી. એ ઉત્સર્ગ ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તે છે. અને તે આ છે:—

અનાદિ અને અસંયુક્ત લકારનો જકાર થાયછે;—એટલે, શબ્દને આરંભે આવેલો નહિ હેવો અને સંયુક્તાક્ષરમાં આવેલો નહિ હેવો લ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અથવા દેશીમાં હોય, તો ત્હેનો ગુજરાતીમાં તદ્ભવમાં જ થાયછે.

ઉદાહરણ—સંસ્કૃતમાં—

સં. ફલં-ગુજરાતી. ફળ; સં. પલં-ગુજ.-પળ; સં. ગોલઃ-ગુજ. ગોળો; ઇત્યાદિ.

પ્રાકૃતમાં—

(સં. પીતં)-પ્રા. પીઅલં-ગુજ. પીળું; (સં. શ્યાલઃ) પ્રા. સાલો, ગુજ. સાળો; (સં. કદલી), પ્રા. કેલો, ગુજ. કેળ; (સં. હરિદ્રા), પ્રા. હલિદ્વી-ગુજ. હળદ; ઇત્યાદિ.

દેશીમાં—

દેશ્ય-છિન્નાલી-ગુજ. છિનાળ; દેશ્ય-આલોદ્દ-ગુજ. આળોટે; દેશ્ય. કંટાલી, ગુજ. કંટાળી (વનસ્પતિ-‘ કંટાળીને થોર ’-નળાખ્યાન-પ્રેમાનંદ); દેશ્ય. કંટોલં, ગુજ. કંટોળું (કંકાડું; સુરત તરફ ‘ કંટોળાં ’ કહેછે); ઇત્યાદિ.

*પ્રત્યુદાહરણ—સંસ્કૃતમાં—

સં. લવઙ્ગ-ગુજ. લવિંગ; સં. લોકઃ-ગુજ. લોક; આદિ લકાર છે માટે જ ના થયો.

---

* જેમાં કારણસર, એટલે નિયમમાં કહેલો કોઈ અંશ ઓછો હોવાને લીધે, નિયમ લાગુ ન પડતો હોય ત્હેવાં ઉદાહરણ, તે પ્રત્યુદાહરણ; અપવાદથી ઉલટું; અપવાદમાં તો નિયમ લાગુ પડવાની સામગ્રી સર્વ છતાં, કારણ વિના જ, રૂઢિ વગેરેને બળે, નિયમ લાગુ ન પડે; અથવા સામગ્રી ન્યૂન છતાં નિયમ લાગુ પડે.

પ્રાકૃતમાં—

(સં. નિમ્બકઃ) —પ્રા. લિમ્બહો-ગુજ. લીંબહો; આદિ લકાર છે માટે ળ ના થયો.

દેશીમાં—

દેશ્ય-લકુહં-ગુજ. લાકું; દેશ્ય-લુંછદ્. ગુજ. લુંછે; દેશ્ય. લુહદ્-ગુજ. લુહે; દેશ્ય. લોટ્દ-ગુજ. લોટે; ઇત્યાદિ. આદિ લકાર છે માટે ળ ના થયો.

સંસ્કૃત—મલ્લઃ-ગુજ. મલ; સં. મલ્લઃ-ગુજ. ભાલો ઇત્યાદિ. સંયુક્ત લકાર છે માટે ળ ના થયો.

પ્રાકૃત—(સં. મદ્રઃ), પ્રા. મલ્લં. ગુજ. ભલું, ભલું; (સં. વલ્લો), પ્રા. વેલ્લી, ગુજ. વેલી; ઇત્યાદિ. સંયુક્ત લકાર છે માટે ળ ના થયો.

દેશ્ય—વિલ્લં. ગુજ. હીલું; દેશ્ય. વહિલ્લં-વહેલું; છદ્લો-છેલ; ચોલ્લદ્-ખોલે; મેલ્લદ્-મેલે; છોલ્લદ્-છોલે; ઉત્પલ્લપત્યલ્લા-ઉત્પલપાયલ; મુલ્લો-ભૂલ્યો; ઇત્યાદિ. લકાર સંયુક્ત છે માટે ળ ના થયો.

આ ઉત્સર્ગને ચોડક અપવાદ પણ છે:—

સંસ્કૃત—નોલં-ગુજ. લીલું; લીળું, નહિં.

(તોલ, એ પણ હાલો જ અપવાદ છે; પરંતુ ક્રિયાપદ તો ‘તોળવું’ જ છે.)—અહિં અનાદિ અસંયુક્ત લ છતાં ળ ના થયો.

પ્રાકૃત—(સં. આદ્રઃ), પ્રા. અલ્લં-ગુજ. આળું, (અહિં, સંયુક્ત લકાર છતાં ળકાર થયો.)

દેશ્ય.—મદ્લં-ગુજ. મેલું; અહિં અનાદિ અસંયુક્ત લ છતાં ળ ન થયો.

દંદુલ્લદ્-ગુજ. હંદોળે; અહિં સંયુક્ત લ છતાં ળ થયો. ઉત્સર્ગમાં ‘તદ્ભવમાં ળ થાયછે’ કહ્યુંછે એટલે, ‘લીલા,’ ‘અલંકાર,’ ઇત્યાદિ તત્ત્વમમાં ળ ન જ થવાનો.

આ ઉત્સર્ગ સવિસ્તર જણાવ્યો હેતુ કારણ એટલું જ કે એ અપૂર્વ દર્શાવ્યો છે તો તહેને સામાન્ય નિયમ થવાનો હક છે કે નહિં તે જરા જણાઈ આવે.* લકારપક્ષી પંડિતો કહેશે કે એ રીતે તો સર્વે સંસ્કૃત

* આ ઉત્સર્ગ પ્રાકૃતમાં નકારનો લુકાર થવાના ઉત્સર્ગને મળતો જ છે; અનાદિ અસંયુક્ત નનો લુ થાયછે. અને નકાર તથા લકારનાં તેમ જ લુકાર તથા ળકારનાં સ્થાન એક છે અને અનુનાસિક ખાદ કરતાં ખીન પ્રયત્ન સરખા જ છે. તે ઉપરથી પણ જણાશે કે આ ઉત્સર્ગ ખોટો નથી.

શબ્દોના અનાદિ અસંયુક્ત લકારના ળકાર જ કરી નાંખશે, તો પછી લકાર ત્હેવો, ર્હેશે જ નહિં. પણુ તેમ નથી. સંસ્કૃતસમ શબ્દોમાં ભલે લકાર ત્હેવો ર્હે. તો ‘જલ,’ ‘ફલ,’ ઇત્યાદિ સંસ્કૃતસમ કેમ નથી ગણતા? હેનો ઉત્તર એટલો જ કે બોલિયે છિયે ‘જળ,’ ‘ફળ,’ ઇત્યાદિ, અને બોલવું ત્હેવું લખવું એ પ્રથમ નિયમ તો છે જ. જે શબ્દો અતિશય પરિચયમાં ન આવવાથી અથવા હેવા જ કોઇ કારણથી, લકાર બોલતાં શ્રુતિસુખ લાગવામાં અડચણ ન પડે, ત્હેવા સંસ્કૃતસમ શબ્દોમાં લકાર ભલે વપરાય. પણુ આટલાં સ્થળમાં તો લકારને ન ધુસાવતાં ળકારને રહેવા ઘો તો સારું.

૩. એજ પ્રમાણે સંસ્કૃતની પાસે જવા માટે ‘કઠણ’ને બદલે ‘કઠિન,’ ‘તજવું’ ને બદલે ‘લજવું,’ ‘હમણાં’ ને બદલે ‘અહુણા,’ ‘ગુજરાતી’ ને બદલે ‘ગુર્જરાતી,’—એમ ઉપર કહેલા પંડિતો લખેછે. શું ‘કઠણ’ વગેરે શબ્દો અશુદ્ધ તેઓથી કહેવાશે? તેમ તો ભાગ્યે જ કહી સકશે. પરંતુ હેમના શબ્દો વધારે સારા એમ એઓના મનમાં હોવું જોઇયે, જો એમ છે તો ‘અહુણા’ થી પણુ આગળ જઈ ‘અહુના,’ અથવા એથીએ આગળ જઈ ‘અધુના’ લખે તો શું ખોટું? હાલ ગુજરાતી શબ્દો અપભ્રંશ પામ્યા એટલે બગડી જ ગયા, અશુદ્ધ જ થઈ ગયા, એ ખોટો મત તે જ હાનું મૂળ છે. તે છતાં ‘અહુણા’ નું ‘અધુના,’ અથવા ‘મળવું’નું ‘મલવું’ કરતાં એ આગળ જઈ ‘મિલવું’ એમ એ લોકો પણુ નથી લખતા. તેમ જ ‘ગુર્જરાતી’ જેવા હાસ્યજનક અધવચલા શબ્દથી આગળ જઈને ‘ગુર્જરાત્રી’ નથી લખતા, એ એક હેમનો મ્હોટો ઉપકાર છે. કેમકે એ રીતે તો ગુર્જર શબ્દોને અચારાને ધસડી ધસડીને કોણુ જાણે કિયે કિનારે નાંખે તે કહેવાય નહિં; પરંતુ એટલી આશા રાખિયે કે હાવા ત્હેમના પ્રયત્નો સફળ ના થાય.

૪. વળી એક પેલા ઉપરના નિયમના અયોગ્ય આદરનું બીજું પરિણામ લકારના સંબન્ધમાં જોઇયે છિયે. બધી શાળાની ચોપડીઓમાં ‘ઊનું’ એ શબ્દ જોવામાં આવે છે. અને જાણે મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ ડઞ્ણમ્ તે ઉકારાદિ છે માટેજ ‘ઊનું’ લખતા ના હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ પ્રાકૃત મારફત રૂપાન્તર તપાસીશું તો જણાઈ આવશે કે આપણે ‘ઊનું’ ન બોલતાં માહિં લકાર ભેળવીને બોલિયે છિયે તે વ્યુત્પત્ત્યનુસાર જ છે. ‘ડઞ્ણ’ નું પ્રાકૃત ડઞ્ઠ હેવું રૂપ થાયછે,—અને ગુજરાતીમાં ખારીઝથી તપાસિયે તો ‘હૂનું’

એમ ઘણે ભાગે બોલાય છે. તેમ જ આપણી સાત ઓપડિયોમાં બધે ઠેકાણે ‘નાનું’ એમ જ બોધ્યે છે. હવે ત્હેની વ્યુત્પત્તિ જોઈશું તો એ શબ્દમાં આપણે હકાર ભેળવીને બોલિયે છે. તે યથાન્યાય જ છે એમ જણાશે. સંસ્કૃત-જ્ઞાણ (=ઝીણું, પાતળું, નહાનું) નું પ્રાકૃત રૂપ લળ્હં છે. અને લકાર નકારનો સંબન્ધ પાસે હોવાથી જેમ પ્રાકૃતમાં નનો લ થાય છે તેમ લનો ન થઈ (લુકારનો નકાર ગુજરાતીમાં આવતાં થઈને) નન્હં થઈ, —હકાર પ્હેલા ભાગમાંથી પાછળ જઈ—સંયુક્ત અક્ષર જતો રહેવાથી પૂર્વનો અકાર દીર્ઘ થઈને—નહાનું, —એમ થાય છે.* બુકકમિટીના પ્રથમ નિયમના અયોગ્ય આદરનું પરિણામ તો ‘બિનું’ હેમાં જ જણાય છે. ‘નાનું’ તે હેનું ઉદાહરણ નથી. પરંતુ હકારને પ્રસંગે આ પણ આણ્યું. અને બુકકમિટીના નિયમ તપાસવાના છે જ નહિં તેથી ત્હેની રજા લઈ હકારને સંબન્ધે હાલની જોડણીમાં જે ખામી જણાય છે તે ઉપર જ ચાલિયે.—યોડા શબ્દો નમૂના દાખલ લીધા કરીશું.

મોટું—અધી સાત ઓપડિયોમાં આમ જ જોવામાં આવે છે. બોલિયે છે ‘મ્હોટું’ અને મૂળ શબ્દ મહત્ત્ માં હકાર છે જ.

* કેટલાક લોકો લઘુ ઉપરથી ‘નહાનું’ શબ્દ કાઢે છે. પણ ત્હેમાં કિયા ઉત્સર્ગથી એમ થઈ સકે તે કાંઈ જ જણાતું નથી. ઉપરની વ્યુત્પત્તિ ખરી છે એમ કહવાના થવાને હેમાં પ્રવર્તેલા ઉત્સર્ગ તપાસતાં બાધરહિત જણાશે તો બસ આધાર છે.

લ ને નનો સંબન્ધ નીચેના શબ્દોથી જણાશે:—નિમ્બક:—લીંબડો; નવનીત—મરાઠી લોળી (પ્રા. નવળીઅં દ્વારા); લાઙ્ગલ—મરાઠી નાંગર; ‘નવટાંક’ ને અમુક વર્ગના લોકો ‘લવટાંક’ કહે છે; સુરતમાં કેટલાક વર્ગના લોકો ‘નાંખણું’ને ‘લાખણું’ કહે છે;—તેમજ નકાર લકારનું સ્થાન એક છે, તેમ જ અનુનાસિકપાણું બાદ કરતાં પ્રયત્ન બધા એક જ છે. એ ખંડ કે આ બધાં ઉદાહરણમાં નકારનો લકાર છે અને લળ્હં—નહાનું—હેમાં લનો ન છે; પરંતુ તેથી કાંઈ યોગ્ય બાધ આવે એમ નથી. નાંગર એ ઉલટું ઉદાહરણ છે જ. પ્રાકૃતમાં લાઙ્ગલંતું ગંગલં થાય છે ત્હાં લ નો જ (અને જ તે ગુજરાતીમાં ન થાય છે) બને છે તે ઉપરથી લનો ન થવાને આધાર મળશે. લઘુનું પ્રાકૃત લઘુ શિવાય બીજું થતું નથી, અને ત્હેમાંથી ‘નહાનું’ શી રીતે થાય તે જણવું હજી બાકી છે. આટલું વિવેચન કરવાનું કારણ એટલું જ કે ‘નહાનું’ ની ‘જ્ઞાણ’ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ અપૂર્વ દર્શાવી છે.

અમે, અમારું, ઇલાદિ-જોવામાં આવેછે. બોલિયે છિયે-‘હમે,’ ‘હમારું’

ઇલાદિ, અને પ્રાકૃતમાં અહો, અહારં, ઇલાદિ છે જ.

મો—અધે જોવામાં આવેછે. બોલિયે છિયે-મહો. અને વ્યુત્પત્તિ તપાસતાં મુલ્-પ્રા. મુહં, એમ છે, તેમાં હકાર છે જ.

બેન—અધે જોવામાં આવેછે. બોલિયે છિયે-બહેન. અને વ્યુત્પત્તિ મગિની-પ્રા. મહિની એમ છે તેમાં હકાર છે જ.

ખીતું, ખીક,—એમ જોવામાં આવેછે. બોલિયે છિયે-ખહીતું, ખહીક, એમ. અને વ્યુત્પત્તિ વિમેતિ-પ્રા. વિહૃ (શુન. બિહૃ) છે તેમાં હકાર છે જ.

પેલો—જોવામાં આવેછે. પણ બોલિયે છિયે-બહેલો, અને વ્યુત્પત્તિ વહિલ (દેશ) ઉપરથી છે.

. તે જ પ્રમાણે ‘બહેલો’ હેમાં હકાર હોવો જ જોઈયે, છતાં ‘પેલો’ લખાયછે. તેમ જ ‘અમણાં’ જોવામાં આવેછે, પણ બોલાયછે ‘હમણાં’ અને વ્યુત્પત્તિ અહુણ (સં- અધુના) છે તેમાં હકાર છે જ. તેમ જ ‘બહેલ.’ હેમાં વિતસ્તિઃ-વિહત્વી-એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે બોલાતો હ ખરો જ છે.

આ અધા ઉપરથી દેખાડવાનું એટલું જ કે હકાર બોલિયે છિયે માટે, અને વ્યુત્પત્તિમાં તેનો આધાર છે માટે, તે પ્રમાણે કોઈ પણ રીતે હકાર લખવામાં પણ લખણ કરવો યોગ્ય છે.* પછી હકાર કિયે ઠેકાણે મૂકવો,—‘હમે,’ અથવા ‘અહમે’ (અહો), અથવા ‘અમહે,’ તેમ જ ‘હતું,’ અથવા ‘ઉહતું,’ અથવા ‘ઉન્હું,’ તેમ જ ‘મહોતું,’ અથવા ‘મોહતું,’ તેમ જ ‘મહો’ અથવા ‘મોહ,’ ‘ખહીક,’ ‘ખહીતું,’ અથવા ‘ખીહક,’ ‘ખીહતું,’ ‘ખહેન,’ અથવા ‘ખેહન,’ વગેરે કેમ લખવું તે ખીજે વિચાર છે. મહારું વલણ હકાર પ્રથમ અક્ષર જોડે ભેળવી દેવા તરફ છે; હમે, હમારું, હતું, મહોતું, મહો, ખહીક,

* તીનું, વીહું, એ શબ્દો હકારરહિત પણ બોલાયછે; જે કે મૂળ તિણ્હં (તીક્ષ્ણં), વિહલ્ (વિવહલ્), એમ છે. ત્હીનું, વ્હીહું, એમ પણ બોલાયછે.

આમ બોલાતો હકાર જૂનાં લખાણોમાં અધે લખાતો જોવામાં આવશે. હાલ પણ જૂના લોકો-નવીન શાળાપદ્ધતિથી જોઓનાં, મન આ બાબતમાં વિહત થયાં નથી તેઓ-સ્વાભાવિક રીતે જ ‘હમે,’ ‘હમારું,’ ‘અહેને,’ ‘તેહેને,’ ઇલાદિ, ગમે ત્યાં પણ હકાર મૂકીને લખેછે. તે બોટા કહેતા બહેલાં વિચારવાનું છે. વિશેષ આ માટે પરિશિષ્ટ (ક) જુઓ.

ખડીવું, ખહેન, ત્હમે, ત્હમારું, પ્હેલો, બહેલો, ઇલાદિ; એ રીતે લખવું યોગ્ય છે એમ મહારા ધાર્યામાં આવેછે. હેનાં કારણ નીચે દર્શાવીશ. તે પ્હેલાં એટલું કહેવું વાજખી છે કે આ હકાર સંબન્ધી રા. નવલરામે ૧૮૭૨ ના શાળાપત્રમાં જોડણીના નિયમ તપાસી રહ્યા પછી ચર્ચા ચલાવી છે તે તરફ લક્ષ આપવું જોઈયે. હકાર દાખલ કરવો જ જોઈયે એ તો હેમનો આગ્રહ છે જ, અને છે તે વાજખી છે, પરંતુ હકાર ક્યાં મૂકવો એ વિશેનો હેમનો નિર્ણય મ્હને યથાર્થ લાગતો નથી.

(૧.) ‘એન’ એમ હકારરહિત જોડણી તો રદ કરીને. (તે વાજખી જ રીતે);

(૨.) પછી ડ આવે તો હ બેળી ઢ કરવો, જેમ કે ‘કાઢવું’;

(૩.) (૪.) બહેન, બેહેન;

(૫.) ખહેન;

અને (૬.) બેહ્;—

એ છ પ્રકારની જોડણી ઉપર ચર્ચા ચલાવીને અંતે (૬.) બેહ્, અહો, તહો, ઇલાદિ રીત્ય પસંદ કરીને, તેમ લખવું અથવા હ તે ઠેકાણે ખોડવો (બેહ્ન, અહ્મે, તહ્મે, ઇલાદિ), અથવા, સર્વોત્તમ, હ કાઢી નાંખીને ‘એપોસ્ટ્રોફી’ (’) કરવી (એ’ન, અ’મે, ત’મે, ઇલાદિ), એમ રા. નવલરામે ઠરાવ્યું છે.

હવે પાંચમી રીત્ય (ખહેન) એ હેમણે પસંદ ન કરી ત્હનાં કારણ તપાસી, એ સારી છે ત્હનાં કારણ આપતાં છઠી રીત્ય (બેહ્) પસંદ કરવા લાયક નથી કેમ તે પણ જોઈશું.

પ્રથમ તો એ જ કે બારીકાઈ તપાસીશું તો હકાર પાંચમી રીત્ય પ્રમાણે જ—એટલે પાછળ ખશી જઈ શબ્દના આરંભના અક્ષરમાં જ બ-જેલો—સંભળાય છે. રા. નવલરામ કહેછે એ છઠી રીત્ય પ્રમાણે, એટલે, ‘બેહ્ન’ એમ—‘બે’ એ સ્વરયુક્ત વ્યંજન પછી અને ‘ન’ ના પ્હેલાં—સંભળાય છે. હવે આ ફક્ત અનુભવની જ તકરાર આવી, માટે તે વિશે વધારે કહી સકાય એમ નથી. જો કોઈ એમ કહેશે કે ‘અહો’, ‘બેહ્’, એમ હોવાનું કારણ—મૂળમાં અસ્મત્, બહિણી, ઇલાદિમાં સકાર હકારની જગા પ્રમાણે જ ગુજરાતીમાં હકારનું સ્થળ જોઈયે—તે છે, તો ત્હનો ઉત્તર એ છે કે જે સ્થળે શ્રવણ થાય તે પ્રમાણે રૂપાન્તર થતાં આવ્યાં છે, જેમ કે મગિની

નું બહિષી થયું તે મહાની ન થતાં મમાંથી બ અને હ એ કાટીને બહિષી થયું; તેમજ, હેમચંદ્રે વિષ્ણુનું વિષ્ણુ, કૃષ્ણનું કળ્હો, જ્ઞક્ષ્ણનું લળ્હં, સ્નાનનું પ્હાળં, અસ્મદ્ ઉપરથી અમ્હે, ઇલાદિ રૂપ આપનાર ઉત્સર્ગમાં ણુકાર અથવા મ-કાર પહેલો અને પછી હકાર એમ કહ્યું છે, ત્હેમાં જોવા જતાં તો પકાર, ક્ષકાર, સકાર, નો હકાર થયેલો માટે ણુકાર અથવા મકારના પહેલાં તે આવવો જોઈએ, તે છતાં હકારનું સ્થળ બદલ્યું છે તે તે ઠેકાણે પ્રાકૃતમાં શ્રવણ થવાને લીધે જ. ત્હારે આપણે ગુજરાતીમાં પણ શ્રવણ પ્રમાણે જ સ્થાનાન્તર કરિયે ત્હેમાં શો બાધ ? સ્ના ઉપરથી કોઈ ‘ન્હાવું’ ન કરતાં ‘હનાવું’ એમ કરશે ? સકાર તો નકારના પહેલો છે.—માટે એ બાધ તો ખોટો જ છે.

ખીન્ને આક્ષેપ પાંચમી રીત (ખેન) ઉપર રા. નવલરામ હેવો લાવે છે કે—“કોઈ વખત એને અનુસરતાં અતિ વિપરીત અને સાધારણ અક્ષરથી પણ ઉલટી જોડણીઓ કરવી પડે છે.” ઉદાહરણ ત્હેનાં હાવાં આપ્યાં છે:—અહમે, અહેને, વગેરે. કવિ નર્મદાશંકર હાવી જોડણી કરતા, અને તે અજ્ઞાનથી નહિ પણ પોતાના નિયમને સારે કે માટે વળગી રહેવાની જાદુથી જ કરતા, એમ રા. નવલરામ કહે છે, તે સંભવિત છે. અને સ્વર સાથે વ્યંજનનો જોડાક્ષર જોઈ પંડિતો ખડખડ હસે એમ એઓ કહે છે તે પણ બરોબર જ છે. સ્વર અને વ્યંજન ત્હેનું તત્ત્વ જાણનાર, અને સંયુક્તાક્ષર તે સ્વરરહિત વ્યંજનસમુદાય એ વાત જાણનાર, ‘અહમે’ એ જોઈ હસે એટલું તો શું પણ વખતે કોઈ પણ ભરાય. પણ હું કહું છું તે પ્રમાણે શ્રવણને અનુસરી, શબ્દને આરંભે આવેલા અક્ષર જોડે હકારના ભેળવવાના નિયમમાં, ‘આરંભના અક્ષર જોડે’ હેનો અર્થ યથાન્યાય કરે તો હાવું હાસ્યજનક પરિણામ થવાનો સંભવ નથી. એટલે આરંભનો અક્ષર વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજન નીચે હકાર હેવો સંયુક્તાક્ષર કરવો, અને જો આરંભનો અક્ષર સ્વર હોય તો, ત્હેની જોડે હ ભેળવવો એટલે—સ્વર વ્યંજનનો સંયોગ એક જ રીતે સંભવે તે રીતે—પ્રથમ હકાર ને પછી સ્વર એમ કરવો; એટલે હમે, હેને, હૂનું, ઇલાદિ થશે.*

* ‘આરંભના અક્ષર જોડે ભેળવવો’—હેમાંથી આ અર્થ ના નીકળે એમ લાગે તો,—આરંભમાં સ્વર હોય તો તે સ્વરના પહેલાં હકાર મૂકવો, એમ સ્પષ્ટ વિવેચન કરીને નિયમ કરવાને પણ કાંઈ અડચણ લાગતી નથી.

અને આરંભમાં સ્વર હોય છે ત્યાં હકાર ખસેછે ત્યારે આમ છેક આરંભમાં જ તહેનું શ્રવણ થાયછે એમ હું ધારુંછું. કોઈ કહેશે કે હકારને તો મૂળ સ્કાર પકાર વગેરેને ઠેકાણેથી ખસેડતે ખસેડતે સ્વરાદિ શબ્દમાં તો વળી છેક આઘો ખસેડ્યો તો! તહેનો ઉત્તર એક ઉદાહરણમાં જણાઈ આવશે. વજ્રમઃ તહેનું પ્રાકૃત વજ્રહો થયું. તહેનું ગુજરાતી કરતાં ‘વાહો’ કદી કરો તો એ હકારને લકાર ઓળંગાવીને વેગલો જ ખસેડ્યો છે તો ! અને મદારા કહેવા પ્રમાણે તો ‘વહાલો’ એમ જોઈયે. અને શ્રવણ પણ તહેનું જ થાયછે. છટ્ટી રીત (અત્તે, બેહન) પસંદ ન કરવાનું કારણ માત્ર આ જ છે.*

હવે—ખેન, ખેલો, ખેલો.—એમ હકાર આરંભનાં અક્ષર જોડે જોડી દેવાની રીત સારી છે તહેનું બીજું પ્રમાણ એક છે. હેને માટે—ખેન, વહેલો,— એ જ ઉદાહરણ લઈયે. વહિણી,—હેનું ‘ખેન’ થતા ખેલનાં રૂપાન્તર ક્રિયાં ક્રિયાં થયેલાં? વહણી, વહણ, વહન—ખેન. તેમજ ‘ખેલો’ નું પૂર્વરૂપ પહિલો હોઈ વહલો, હોવું જોઈયે. અને વહિલો, વહલો, વહલો, વહેલો, એમ હોવું જોઈયે. આમ માનવાનું કારણ ‘ખેન’ ધ્વાદિમાંના એકારનો ઉચ્ચાર છે. એ એકારનો ઉચ્ચાર સંસ્કૃત જેવો સાંકડો (જેવો ‘એક’ હેમાં થાયછે તહેવો) નથી, પણ (અંગ્રેજી ભાષામાં Mad જેવા શબ્દોમાં a નો છે તહેવો કાંઈક) જરા ખેળો થાયછે. અને તહેવા ઉચ્ચારનું મૂળ એ શબ્દની

* બાકી એ રીત પ્રમાણે લખતાં ‘વજ્રમઃ’ જેવો સંપૂર્ણ ઉચ્ચાર ન થતાં ‘તજે’ હેમાં વગર થડકાતો ઉચ્ચાર થાયછે, એ તો કાંઈ તકરાર ગણવા જેવી છે જ નહિ. હાનો ઉત્તર રા. નવલરામે તે સ્થળે આપ્યો જ છે. પ્રાકૃતમાં હાવે સ્થળે (સધળા જોડાક્ષરમાં—એમ તો રા. નવલરામની પેઠે નહિ કહેવાય, કેમકે, મજ્ઞ. રિચ્છો અને કોક વખત એ જ અમ્હે પણ, થડકાતા જોયા છે), ધણીવાર થડક્યા વગર ઉચ્ચાર થાયછે તે નીચેના દોહરાના અર્ધમાં માત્રા તપાસવાથી જણાઈ આવશે.

મજ્ઞા હુઆ જુ મારિઆ સહી અમ્હારા કંતુ ।

આહિ અ થડકાવિયે તો ખસશે જ નહિ. ગુજરાતીમાં ન થડકતાનાં ઉદાહરણ, રહ્યો, ક્યો, રા. નવલરામે આપ્યાં છે તે બરોબર છે. અને તહેનું કારણ એ યકારનું લઘુપ્રયત્નતરપણું છે. ચર્ચ—અને—ક્યો—હેમાં ઉચ્ચારમાં ફેરનું આ જ કારણ છે, રેકમાં કાંઈ ઉચ્ચારનો ફરક નથી. રા. નવલરામે રેકના ઉચ્ચારમાં ફેર છે એમ કારણ બતાવ્યું છે; તે સરતચૂક હોવી જોઈયે. યકારનો ઉચ્ચાર શિથિલ છે માટે જ ન થડકવાનું પરિણામ થાયછે.

પૂર્વસ્થિતિમાં, અષ-અથવા-અય-હોવામાં છે. આ વાત, અ, આ,—હેના ઉચ્ચાર વિશે લખતાં આગળ ઉપર જણાવાશે. હાલ તો,—વર (વર પ્રા.), વણ (વણ પ્રા.), એ ઉદાહરણને વેલ (પ્રા. વેલ્લિ), કેળ (કેલિ પ્રા.), એ સાથે સરખાવતાં આ નિયમનું સત્યપણું જરા જણાશે તો તેટલો નિયમ કબૂલ રાખીને વાંચનારને આગળ ચાલવાની વિનંતિ કરુંછું. ત્યારે, તે પ્રમાણે ‘ખહેન, બહેલો’, ઇલાદિમાં અ ઉચ્ચારને લીધે અષ (અથવા અય) હોવો જોઈએ એમ સહજ અનુમાન થશે. અને બહુજ, વહુજ, હેવી આ શબ્દોની પૂર્વસ્થિતિ કરતાં બહુજ, વહુજ, હેવી પૂર્વસ્થિતિ વધારે સંભવિત લાગેછે. આ ઠેકાણે કહેવું જોઈએ કે આ પૂર્વસ્થિતિયો વિશે સંભવાસંભવની રીતે જ ઓલવું યોગ્ય છે. કેમકે આ વચમાંની સ્થિતિયો પ્રાકૃત અંથોમાં ભાગ્યે જ હોય, અને પ્રત્યેક ઉત્સર્ગાનુસાર સ્થિતિ દર્શાવી છે તે ભાષામાં છૂટી છૂટી હોવાને માટે નહિ પણ વાચેન્દ્રિય ઉપર ક્રિયે રસ્તે એ ફેરફાર ચાલ્યો હોય ત્હેનો કડકે કડકે ક્રમ બતાવવા માટે જ છે. પછી કોઈક ઠેકાણે એ અથવા વધારે ફેરફાર સાથે લાગા જ થઈને એકદમ એક રૂપમાંથી બીજા રૂપમાં શબ્દ ફેરી પડેલો. ઉદાહરણાર્થ—સં. મગિનો ઉપરથી પ્રા. બહિણી થતાં, કાંઈ કોઈ કાળે મગિણી, વળી મહણી, વળી બહિણી એમ થયેલું એમ કાંઈ નહિ જ, પણ મ્ ઉડી ગયેલો, ન્ નો ન્ થયેલો, અને મ્ નો મ થઈ બાકીનો હ ચીરાઈને છૂટે પડેલો, એ બધાં કાર્ય એકદમ જ થઈ બહિણી થયેલું. એ અવયવ દેખાડવાના તે તો પૃથક્કરણની રીતે જ.

તેમ જ એક બીજું પ્રમાણભૂતકાર પ્રથમ છે તે ખરો છે ત્હેનું છે. હમે, ખહેન, હમણાં, ઇલાદિમાં હકારનો ઉચ્ચાર લઘુપ્રચલતર (આગળ કહેવાનો છે તે) છે. એટલે ‘વહન’, ‘દહન’ ઇલાદિ જેવો ભરેલો નથી તેથી હેના સ્થળાન્તરની બ્રાન્તિ થાયછે. વળી ‘હમણાં’ એ શબ્દ હાલમાં પણ હકારથી આરંભીને જ લખાયછે; અહમણાં, અથવા ખીજી રીતે નથી લખાતો, તે ઉપરથી પણ હકારને આરંભે લઈ જવાની પદ્ધતિને મદદ મળશે, તથા ‘અહમે’ ઇલાદિ હાસ્યજનક પ્રયોગ કરવા જ પડે એ મતના સહામે પુરાવો પણ મળશે. કેમકે સં. અધુના પ્રા. અહુના તે ગુજરાતીમાં આવતાં, હઝણા, હવણા, હમણા (નાં)—એમ થઈને જ થાય. ‘હવણાં’ એમ પણ લખાયછે. આ ઉદાહરણ ઘણું સૂચક છે.

તેમ વળી એક બીજું પ્રમાણ—આ હકાર શબ્દના આરંભ તરફ લઈ

જવાનું વલણ ગુર્જર વાયેન્દ્રિયનું છે, હેનું-‘ધેરો’ એ શબ્દ ઉપરથી સૂચવાય છે. સં. ગમોર:-પ્રા. ગઢીરો-(ગઢીરો-ઘઢીરો)-ગુજ. ધેરો-(રંગ, અવાજ, વગેરેના ગુણ). આહિ ગુજરાતીમાં ધ જ થઈ ગયો છે, એટલે હકાર કી તરફ ગયો છે તે વિશે સંશય જ રહેતો નથી. આ એક ઉદાહરણ ઉપરથી બધામાં જ એમ થાય એમ કહી સકાય નહિ. પરંતુ એ ઉપરથી ઉપર કહી હેવી સૂચના થાય ખરી. હનું વલણ આરંભ તરફ જવાનું જણાય ખરું.* “ત્યારે-તહમે, ખહેરો, ખહેન, કહેતું, મ્હાતું,-વગેરેમાં હકાર ‘ધેરો’ની પેઠે જ ભળી જઈ થ, ભ, ખ, છ, વગેરે કેમ નથી થતા? અને નથી થતા એ ઉપરથી ઉલટું એમ અનુમાન નહિ થાય કે ‘ધેરો’ હેમાં હ ક્યાં ગયો તે સ્પષ્ટ જણાય છે તેમ જ જો-ખહેરો, તહમે, વગેરેમાં હ આરંભ તરફ જ ગયો હોત તો ભ, થ, વગેરે થઈ જઈને સ્પષ્ટ જણાત જ? પણ ત્યાં નથી ગયો અને આગળ ખશીને,-ખેરો, તહમે, વગેરે થયું છે માટે જ આમ ભેદ છે.”—આમ કોઈ કહેશે. પણ હેનો ખુલાસો છે. હું કહું છું કે-તહમે, ખહેરો, કહેતું, વગેરેમાં હ આરંભ તરફ જ ગયો છે, પરંતુ ત, ખ, ફ, વગેરે જોડે થ, ભ, ખ, વગેરે થવા જેટલો ન ભળતાં એટલેથી જ અટક્યો છે, કેમકે તહ, ખહ, કહ, વગેરે ઉચ્ચાર કરવા શક્ય છે, પરંતુ ગહ એ ઉચ્ચાર કરવો શક્ય નથી; એ ઉચ્ચાર કરવા જતાં જ-ધ-એમ, બની જશે. આ કલ્પિત જવાબ નથી. ઉચ્ચાર કરી જોયાથી સ્પષ્ટ જણાશે. અને આમ થવાનું કારણ છે. હ અને ગ એ બેનાં સ્થાન એક છે, હેની સાથે હેના † પ્રયત્ન ધણા મળતા છે; અને ત, ખ, ફ, ચ, વગેરેમાં કાંઈ કાંઈ પણ વચમાં નડતર છે. ફનું સ્થાન એક છે તો પ્રયત્ન ધણા ભૂદા છે; ખના પ્રયત્ન કેટલાક ધણા મળતા છે તો સ્થાન જ ભૂદું છે; તેમ, ત, ચ, પ, ફ, વગેરેનાં તો સ્થાન અને પ્રયત્ન બંનેમાં હ થી બહુ છેલ્લું છે. આ જ કારણ-ગ્નો ધ થઈ જવા છતાં, ત, ચ, ફ, ખ, પ, ફ, વગેરેના થ, છ, ખ, ભ, ફ, દ, ન થવાનું છે.

ખીજું પણ એક પ્રમાણ, ‘મ્હાતું,’ હેમાં અકારની દીર્ઘતા છે. સ્ફર્ણ-

* ગઢ-ઘઢીરો એમ છે તો-ધેરો-એમ ખોળો ઉચ્ચાર કેમ નથી થતો? એ, શંકાના સમાધાન વિશે આગળ ઉપર-ચ્ચ-આ-વિશેના ભાગમાં દીપ જુઓ.

† સ્પર્શ, અંતઃસ્થ, ઊષ્મા, તથા સ્વરના પ્રયત્ન (સ્પૃષ્ટ, ઈષત્સ્પૃષ્ટ, વિષ્ટ), તથા સંવૃત પ્રયત્ન; તેમજ, વિવાર, સંવાર, શ્વાસ, નાદ, ઘોષ, અઘોષ, અદ્યપ્રાણ, મહાપ્રાણ,—વગેરે પ્રયત્ન વ્યાકરણમાં કહેલા છે હેમાંના.

સળહં-નનહં-એમ સ્થિતિ છે ત્યાં, જો ‘હનું’ એમ હકાર અંતના જ ભાગમાં રહેતો હોય તો ‘ન’ હેમાંના અક્ષરને દીર્ઘતા થાય નહિ. શાથી કે સંયુક્તાક્ષર જતો રહી એક વ્યંજન થાય છે ત્યારે જ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે, (ઉદા. સળ્લો, સાપ, કમ્મ, કામ, ઇલાદિ) અને હકાર પૂર્વના ભાગમાં જાય, એટલે ‘નહનું’ એમ સ્થિતિ થાય તો નહં માંથી એકલો ન રહ્યો એટલે (શબ્દનું વજન કાયમ રાખવા) પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય જ, તેથી ‘નહાનું’ થાય. આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે હકાર શબ્દના આરંભમાં જ જાય છે.

ત્યારે આ કારણોને લીધે-જહેન, હમે, ત્હમે, ઇત્યાદિ રૂપ બરોબર છે એમ જણાય છે. બ્ને હનો, અથવા ત્ને હનો, વગેરે સંયોગ અપૂર્વ છે, એ મળીને તો ભ, થ, વગેરે થાય, એ તકરાર ગણવા જેવી નથી. ખહ, ત્હ, વગેરે બોલી સકાય છે એ જ આને માટે સખળ કારણ અને એ બાધનો સખળ ઉત્તર છે; તેમ ઉપર જ પ્રયત્નના સંબંધમાં હાનો ખુલાસો થયો જ છે.*

આ હકારને પ્રસંગે એક વધારે વાત કહીને હકારની રજા લઈશું. હકારની જોડે આવે તો હ બેળી ઢ કરવો એ (૨.) બીજી રીત રા. નવલરામે તપાસી છે તે વિશે જરા વિચારવાનું છે. કહાડવું, કાઢવું, -એ બેમાં ક્રિયું ઠીક એ જોવાનું છે. રા. નવલરામે ‘કહાડવું,’ ‘ઢાઢવું,’ વગેરે તરફ વલણ જણવ્યું છે. ઢનો ઉચ્ચાર હેવામાં તો કાઢ્યાવાડ તરફ જ બોલાય છે એમ એઓ કહે છે, અને સહુ કોઈ જાણે છે. હું પણ ઢના તરફ કાયમ આગ્રહી નથી જ. તો

* લોહકાર:-પ્રા. લોહારો-ત્હેનું ગુજરાતી-હુહાર, હહવાર, -કેમ લખવું? બોલિયે છિયે ‘હહવાર’-એમ. ઉપરની પદ્ધતિ પ્રમાણે તેમ જ થશે. ‘ઢહાય છે,’ ‘નહાય છે,’ એમ લખવું કે ‘ચાહે છે,’ ‘નાહે છે’? હું ધાત્રું પ્રથમ પ્રમાણે. પરંતુ કવિતામાં કોઈ વાર બીજી રીત પ્રમાણે પણ આણવાની છૂટચ રાખવી ઠીક છે.

“સંસારતણો સુખસાર સહુ જણુ ચાહે છે,

સુખધઝાસરિતામાંહે કોણુ ન નાહે છે.” (ગદુલાલ પંડિત).

હેમાં આમ છ માત્રા જોઈશે જ. ઢહાય છે, નહાય છે, એમ પણ ચાલત. પણ આ કામ મુખ્યત્વે કરીને વ્યાકરણ કરનારનું છે. અને રા. નવલરામ કહે છે તેમ-“સંસ્કૃત ભાષાના રૂપાખ્યાનમાં આટલું બધું અનિયમિતપણું છે તે છતાં તેના વ્યાકરણકારો થાક્યા નહિં તો આપણે આટલી હરકતથી કેમ કરી જવું જોઈયે?” હરકત એ કે ‘ઢહાવું’ એમ રાખિયે તો ‘ચાહું,’ ‘ચાહીને,’ ઇત્યાદિ રૂપાન્તર કેમ થાય? ત્હેનો ઉત્તર-વ્યાકરણકાર બાતાવી આપે-એ જ છે.

પણ ધનસાક્ષને ખાતર હેમાં જરા ઝીણા ઉતરિયે. મ્હોડું-તે મુઠ્ઠા ના મુઠ્ઠા ને પ્રાકૃતમાં ઢઢ પ્રત્યય લાગી મુઠ્ઠા થઈ ‘મુઠ્ઠું’ ઉપરથી છે. એટલે હાવે સ્થળે તો ઢ કરવો એ રા. નવલરામ કહેછે તે પ્રમાણે “ઢઢાના જેવું જ કંઠેયું છે.” પરંતુ ‘પઢવું’ ને બદલે ‘પ્હડવું’ લખવામાં ઉપરનો વ્યુત્પત્તિનો ન્યાય લાગુ પડશે ખરો? નહિ જ. પઠતિ નું પ્રાકૃત પઢ્ઠ છે. તો ગુજરાતીમાં ‘પઢે’ કરવાને બદલે ઢમાંનો હ ચીરી કાઢીને પ ભેગો ભેળવવો કે કેમ તે વિચારવું જોઈયે. એમ કરવાને કાંઈ નિયમનો તો બાધ નથી. શાથી કે હેવાં તો રૂપાન્તર થયે જ જાયછે (ઉદા. મગિની-મહિણી હેમાં મના બ ને હ છૂટા થઈ ગયા છે). પરંતુ હાવાં સ્થળોમાં “ઢઢાને ખોળવા ગયા” એમ તો નહિ જ કહેવાય. ઢઢો તો છે જ. ‘મોઢું’ હેમાં તો ઉત્તરો ઢ બનાવ્યો એમ કહેવાશે એ તો કપૂલ છે. પરંતુ ‘પ્હડવું’ હેમાં ડફાને ખોળવા ગયા કહેવાય. ત્યારે આહિં એક વિચારવાનું છે. પઢવું, વઢવું કાઢવું--હેમાં ઢનો ઉચ્ચાર કાઠિયાવાડમાં થાયછે તે શિવાય કાંઈ ફેરવાળો થવાનો સંભવ શું નથી? ગુજરાતીમાં ડકારના બે ઉચ્ચાર છે,--એક સાદો મૂર્ધન્ય-જે’વો-ડગડું. ડાળી, ડામું-છલાદિમાં થાયછે હેવો,--અને બીજો ભરેલો મૂર્ધન્ય (મૂર્ધન્યતર-કહિયે),--જે’વો,--પડવું, અડવું, ઘોડો, ઘડો, ઘલાદિમાં થાયછે હેવો. પ્રથમનો સાદો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર તે જ્યારે ડકાર શબ્દને આરંભે આવે છે ત્યારે થાયછે; અને ભરેલો--મૂર્ધન્યતર--ઉચ્ચાર શબ્દના આરંભ શિવાય બીજે સ્થળે ડકાર આવેછે ત્યારે થાયછે, (હાના અપવાદ ત્રણ છે:--(૧.) પરભાષાના શબ્દો; મડમ, ઇલાદિ; (૨.) ળ, ળુ, જેવા મૂર્ધન્ય પાસે આવે ત્યારે;--પજળી, આડણી, ડડળવું, ઇલાદિ; (૩.) સંયુક્ત ડ,--અટ્ટો, ડટ્ટો, કુણડ, ખણડ,* ઇલાદિ;--હાવાં સ્થળોમાં સાદો મૂર્ધન્ય જ થાયછે.) ત્યારે તે જ પ્રમાણે ઢકારના બે ઉચ્ચાર ન સંભવે શું? તો પછી-પઢવું, વઢવું, લઢવું, કાઢવું, લઢાઈ, કઢી, કઢવું, ઇલાદિમાં

* આગળ ઉપર અનુસ્વાર વિશે બોલતાં અનુસ્વારનો તહેના પછીના વ્યંજનનો સવર્ગીય અનુનાસિક કરી તે લખવાની વિરુદ્ધ કાંઈક વલણ દેખાડીશ, તે ઉપરથી અહિં વિરોધ આવ્યો ગણવો નહિ. શાથી કે અનુસ્વાર કરીને ‘ખંડ’ એમ લખશો તો પણ ઉચ્ચાર તો (ખણડ) જેવો જ થવાનો. તે છતાં વિરોધાભાસ લાગે તો--આ ઠકાણે અપવાદમાં “જોડાક્ષર, તથા ડકારની પૂર્વે પૂર્ણ ઉચ્ચારવાળો અનુસ્વાર હોય, ત્યારે ડકારનો ભરેલો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર ન થતાં, સાદો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર થાયછે”--એમ કહીશું તો અડચણ નથી.

જે વ્યુત્પત્તિથી વારસામાં હજ મળેલો જણાતો હોય તો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારનું કાંઈ ચિહ્ન (આગળ ઉપર સૂચવીશ તે પ્રમાણે) રાખી હજો કાયમ જ રાખે તો શી અડચણ ? જ્યાં વ્યુત્પત્તિથી જ હકાર અને ડ જૂદા હોય ત્યાં ડ રાખવો (મ્હોડું, લ્હોડું, વગેરે), અને વ્યુત્પત્તિથી હકાર હોય ત્યાં મૂર્ધન્યતર હ રાખવો, એમ વિષયવિભાગ થાય તો કાંઈ અડચણ જણાતી નથી. અને હકાર રાખીને મૂર્ધન્યતર બોલિયે તો કાઠિયાવાડભિન્ન પ્રદેશમાં થતો ઉચ્ચાર બરોબર દર્શાવાય છે હેમાં શક નથી. આક્રી ‘મ્હોડું’ નો દાખલો લઈ ‘ખ્હરું’ કરો તો, ‘પહરું’ નો દાખલો લઈ ‘મોહું’ કેમ ન કરવું ? એક ઠેકાણે સાદૃશ્યને આધારે હ ચીરી ડ-હ જૂદા ફેંકાછો, તો બીજે ઠેકાણે ડ-હ એકલા કરી હ કરીશું, એમ કોઈ કહી સકશે—જે ડકારનો જ આગ્રહ કરીશું તો. માટે વ્યુત્પત્ત્યનુસાર ઉપર પ્રમાણે વિષયવિભાગ કરિયે તો યથાન્યાય થશે. અને એ તો ખરું જ કે વ્યુત્પત્તિયો તપાસી તપાસીને યોગ્ય જેડણીવાળા શબ્દોનો સારો કોશ થાય તો ઘણી અવ્યવસ્થા મટી જાય. તે કામ મ્હોડું છે, અને સારી કમિટી નીમીને શાળાખાતાએ એ કામ કરાવવું જોઈયે એ તો આરંભમાં જ કહ્યું છે.

(પ.) જેડણીના સંબન્ધમાં હવે એક બીજી વાત કહેવાની છે. બોલવું તેમ લખવું હેને મુખ્ય ગણવાને સંબન્ધે આ છે. ‘બાઈડી’, ‘પછડું’, ‘બોરડી’, ‘દોરડું’, ‘ગળણું’, ‘દળણું’, ‘પાલણું’ (પાળણું), ‘શેલડી’, ‘ખાંડણી’, ‘હેડડી’;—છલ્લાદિ કેટલાક શબ્દોમાં ઈ, ર, લ, ળ, ડ, એ અક્ષરોનો યકાર થઈ જઈને વધારે સરળ ઉચ્ચાર જનસમુદાયમાં થાયછે. ત્યારે ‘હેડડી’, ને ‘દોરડું’, ને ‘બાઈડી’, છલ્લાદિ જેવી કૃત્રિમ જેડણી શા માટે કરવી ? આ ‘જેડણી’ શબ્દ લખતાં જ મ્હેં ડકાર રાખ્યો છે તે ફક્ત હાલના પ્રચારને અનુરોધે, આક્રી ળુ જેડે આવવાથી ડનો ઉચ્ચાર કેટલો અવધડ લાગેછે ? મૂર્ધન્યતરને બદલે સાદા મૂર્ધન્યનો ઉચ્ચાર ચીપીને કરવો પડેછે. એ ખરું છે કે મૂળ વ્યુત્પત્તિ જેતાં ઈ, ર, લ, ળ, ડ છે. પણ તેમ તો ‘ભાયડો’ ને ઠેકાણે ‘ભાઈડો’ કોઈ કેમ નથી લખતું ? વખતે કોઈ લખતા હશે, શાથી કે “ફાયદો”—એ શબ્દમાં યકાર લાક્ષણિક નહિં પણ સ્વતઃસિદ્ધ છતાં “ફાઈદો” એમ લખનાર જોયા છે, એટલું જ નહિં પણ ‘ભાયડી’ નું ‘બાઈડી’ પણ નલખતાં, અજ્ઞાનથી ‘બારડી’ એમ પણ એક કાઠિયાવાડી ચોપાનિયામાં લખાયલું એકવાર જોવામાં આવ્યું છે, તેમ જ ‘પાળણું’ અથવા ‘પાલણું’ ને

બદલે ‘પારણું’ પણ નર્મદાશંકરના ‘બાળકૃષ્ણવિજયનાટક’ માં જોયું છે. પણ હજી ‘શેલડી’, ‘ખાંડણી’, ‘ખાંધડી’,—એમ વખતે કોઈ બોલતું હશે, પણ ‘ભાંધડા’, કે ‘ઢેડડી’, કે ‘ખાંધો’, કે ‘દોરડી’ એ તો ગુજરાત તળમાં ભાગ્યે જ કોઈ બોલતું હશે. ત્યારે યકાર બોલાય છે ત્યાં યકાર લખવામાં શરમાવા જેવું શું છે? હેમાં કાંઈ જ અશુદ્ધતા છે જ નહિ. જેવા જાણે તો એ વાચેન્દ્રિયની સ્વાભાવિક પદ્ધતિ ઉત્સર્ગાનુસાર જ છે. એ ઉત્સર્ગ હોવો છે કે—ણ, ડ, જેવો મૂર્ધન્ય પાસે આવતાં, *ડ, ર, ળ, એ મૂર્ધન્યો (સાથે મૂર્ધન્ય બોલાવા કંઠણ પડવાથી),—અને તેમ જ લકાર* ત્હેવીજ સ્થિતિમાં (ઉચ્ચાર કંઠણ જરા ઓછો પડવાથી) વિકલ્પે—યકાર થઈ જાય છે.† ઉદાહરણ—ડ-દેયડી, ખાંયણી; ર-દોયડું, બોયડી, વાયણું, ઓવાયણું, પાયણું (ઉપવાસનો ખીજો દિવસ);—ળ-દયણું, ગયણું, પાયણું; લ—શેયડી,—અથવા—શેલડી.

તેમ જ ઇકાર માટે આ ઉત્સર્ગ જણાય છે;—જ્યારે ઇકાર શબ્દના વચલા ભાગમાં આવે છે ત્યારે (બોલવામાં એ ઇકારને કાળ થોડો મળવાથી) ઇ નો ય થાય છે. ઉદા—ભાયડો, બાયડી, પયડું, ઇલાદિ. ભાઈ, ખાઈ, હેમાં ઈ રહેશે જ. (પયડું—હેમાં મૂળ ઇ જ છે, અને ડું પ્રત્યય લાગી થયું છે. કારણ દેસ્ય શબ્દ પદ્ધતિ હોવા ‘પયડા’ ના અર્થનો છે.)

બોલવાની ત્વરામાં, અથવા બોલતું કંઠણ પડવાથી, યકાર બોલાઈ જાય માટે મૂળનો અક્ષર છોડી ન દેવો એમ આચ્છંદ ઉપરનો નિયમ જેવા પછી

* આ ડ, ર, ળ અને લ, તે અકારસહિત સમજવા; ખીજ સ્વરસહિત—એટલે, ડા, ડી, ડું, ડે, ડો ઇલાદિ—હોય તો ય ન જ થવાનો. પડાણી, પરાળ, ખુરાણે, ખુરોણો, ઘરોણી; ઇલાદિ. કારણ કે પછી બોલવાની કંઠણતા રહેતી નથી. તેમ જ ડ, ર, ળ, લ અનાદિ સજવા; રણ, રડવું, રળવું, લઢવું, લળવું,—હેમાં ર, લ, રહેશે જ.

† આરણી—એ આ નિયમના અપવાદ જેવું જણાશે; પરંતુ તેમ નથી. હામાં ડકારનો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર થતો નથી, અને જે ડનો ય થાય છે તે મૂર્ધન્યતર ડ લેવાનો છે એટલું કહેવું જોઈયે (અનાદિ એટલે મૂર્ધન્યતર જ થવાનો). ‘ખાંયણી’—એ ‘ખાંડડું’ નો ‘ખાંડ’ ને ‘અણી’ પ્રત્યય એ બે અવયવયુક્ત શબ્દ છે. (તેમજ ઢેડડી-દેયડી). ‘આરણી’—તેમ નથી. એટલે હેમાં (ખાંડની પેઠે) મૂળથી ડનો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર જ ન હોવાને લીધે, ઉલટું—પછીના ણને લીધે, ઉપર ડના પ્રકરણમાં દર્શાવેલા નિયમ પ્રમાણે ડનો ઉચ્ચાર જ મૂર્ધન્ય સાદો થઈ ગયો. પછી ય થવાની વાત નહિ.

રાખવો કે નહિ, અને ફક્ત ત્વરાથી જ નહિ પણ સાધારણ રીતે બોલતાં પણ કોઇ ચીખ્યા વગર ડ, ણ, હાવે સ્થળે નથી બોલતા એ વિચાર્યા પછી, તેમ જ સંધિ વગેરેના નિયમનો ઉદ્દેશ તથા કારણ બોલવાની સરલતા એ જ છે તે વિચાર્યા પછી, ઉપરનો ચકારનો પક્ષ વાજખી છે કે નહિ તેનો નિર્ણય સુસ્ત વાંચનારને સોંપું.

(૬.) હવે ખીજ એક તકરારી નેડણી છે. ગુજરાતી સાત ચોપડિયોમાં લઘુપ્રયત્નતર ચકાર-ભૂત કૃદન્તનાં ૩૫ (જે ભૂતકાળના ક્રિયાપદના અર્થમાં પણ આવેછે) તથા ખીજાં કેટલાંક સ્થળ શિવાય-ખીજે ઠેકાણે વાપરેલો જોવામાં આવતો જ નથી. ‘બોલ્યો’, ‘ચાલ્યો’, ‘આવ્યો’, ‘ગયો’, ‘બાંધ્યો’, ‘આવિયો’, ‘આવિયો’, ‘પડિયો’, ‘ચોપડિયો’, ઇત્યાદિ શબ્દોમાં ચકાર વાપરેલો જોવામાં આવેછે; અને તે લઘુપ્રયત્નતર છે તે હોના ઉચ્ચાર ખારીકીથી તપાસવાથી જણાશે. ‘લાવ્યો’-ગુજરાતી (‘લાવવું’ નો ભૂતકૃદન્ત), અને સંસ્કૃત લાઘ્યોડયમ (= આ લાઘ્ય = કાપવાનો છે) હેમાં વ્યો, એ બેના ઉચ્ચાર, અથવા ‘સોહો’ અને ‘બાહ્ય’, અથવા ‘કયો’ અને ‘ધુર્ય’, ઇત્યાદિના ઉચ્ચારો, સરખાવવાથી જણાઈ આવશે કે ગુજરાતી શબ્દો ઉપરનાં ઉદાહરણોમાંના છે તેમાંનો ચકાર તે લઘુપ્રયત્નતર છે; એટલે તેના ઉચ્ચારમાં જિઠ્ઠાના અગ્ર, ઉપાગ્ર, મધ્ય ભાગ તથા મૂળ, -અર્થાત્ સર્વ જિઠ્ઠા-નું શૈથિલ્ય હોય છે.* આજ કારણથી એચકારયુક્ત જોડાક્ષરની પૂર્વે સ્વર થડકાતો નથી.† હાને લઘૂચ્ચારણ્યકાર પણ કહેછે. સરલતા માટે આગળ એ શબ્દ વાપરીશું. એ લઘૂચ્ચારણ્ય ચકાર શી રીતે આવ્યો તે પછી જોઈશું. પણ હાલ જે ખીજાં સ્થળોમાં આવેલો જોઈએ પણ નથી આવતો તે ક્રિયાં તે જોઈએ. (૧.) વ્યંજનનાં ગુજરાતી ધાતુ (આવ-લાવ-બોલ-કર ઇત્યાદિ) ના આસારથી ખીજા પુરુષના એક વચનમાં, તેમ જ (૨.) સાદા વ્યંજનયુક્ત એકારનાં (લે, દે, ઇત્યાદિ; કહે, રૂહે, બહે, ઇત્યાદિ તો સાદા

* આ લઘૂચ્ચારણ્ય ચકાર તેમ જ વકારનું છેક સંસ્કૃતમાં પણ કોંક સ્થળે છે. (પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયી-૮-૩-૧૮); અને પ્રાકૃતમાં તો જ્યાં સાદો વ્યંજન લોપ પામી અકાર રહ્યો ત્યાં લઘૂચ્ચારણ્ય ચકાર પુરુષકળ ઠેકાણે આવે જ છે. (સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૮૦-અવર્ણોચ્ચતિ:).

† ‘જોડાક્ષરથી જે પ્રથમ થડકે તો ગુરુ થાય’-એ કવિ દક્ષપતરામના નિમયનું ખીજ આ જ છે.

વ્યંજનયુક્ત નથી) ધાતુઓના આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષના અનેકવચનમાં, તેમ જ (૩.) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તથા દેશ્ય ઇકારાન્ત (અથવા કેટલેક સ્થળે આકારાન્ત) શબ્દો ઉપરથી, ઇ, આ જતા રહી થયેલા ગુજરાતી સ્ત્રીલિંગ શબ્દોને અંતે તથા હેવા જ કેટલાક અવ્યયોને અંતે પણ,—આ લઘૂચ્ચારણુ યકાર આવવો જોઈએ, તે છતાં આ સાત ચોપડિયામાં તથા બીજાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં પણ લખાતો જણાતો નથી. એટલે,—એ બધે સ્થળે—આવ્ય, લાવ્ય, ખોદ્ય, કર્ય; તેમ જ—હ્યો, ઘો; તેમ જ—આંખ્ય, ગાંઠ્ય, છાલ્ય, દાદ્ય, ખ્હાસ્ય, કાલ્ય;—છત્યાદિને બદલે,—આવ, લાવ, ખોલ, કર; તેમ, લો, દો; તેમ જ—આંખ, ગાંઠ, છાલ, દાદ, ખ્હાર, કાલુ;—છત્યાદિ લખેલા જોવામાં આવેછે. ત્ય્હારે આ વિશે પ્રથમ જોવાનું એ કે હાવા ઉચ્ચાર વસ્તુતઃ થાયછે ખરા કે કેમ? અને થાયછે તો ક્યાં? અને તે માન્ય કરવા કે કેમ? યકારરહિત ઉચ્ચાર ફક્ત સુરતના લક્ષમાં જ થાયછે, અને તે શિવાય ગુજરાતના મોટા ભાગમાં વસ્તુતઃ ઉચ્ચાર તો હાવા લઘૂચ્ચારણુયકારવાળા જ થાયછે, એ અનુભવસિદ્ધ છે.* અને ગુજરાતના મોટા ભાગની વાત કબૂલ રાખવી યોગ્ય ગણિયે, અને ખોલાતું હોય તેમ લખવું એ નિયમ પાળિયે, તો જોડણી હાવા યકારરહિત લખવી એ અયોગ્ય જ છે.

હવે આ લઘૂચ્ચારણુયકારને વ્યુત્પત્તિની કસોટીથી તપાશિયે.—કે એ તે અમરતો જ લોકોએ અજ્ઞાનથી ખોશી દીધો છે કે કાંઈ વ્યુત્પત્તિમાં હેને પ્રમાણ છે. ઉદાહરણ એક લખ્યે—આંખ્ય. મૂળ સંસ્કૃત અક્ષિ છે (સંસ્કૃતમાં નપું-સકલિંગ હેનું પ્રાકૃતમાં સ્ત્રીલિંગ થયુંછે).—હેનું પ્રાકૃતમાં હેમચંદ્રાદિક પ્રમાણે અચ્છિ થાય. પરંતુ ક્ષ નો સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે જ હેમચન્દ્રે કહી અક્ષિ ને અપવાદમાં મૂક્યો છે તેથી અને એ અપવાદવાળા અક્ષ્યાદિ ગણમાંના બીજા કેટલાક શબ્દોમાં બીજા પ્રાકૃતોમાં જ થયેલો બીજાં વ્યાકરણોમાં બતાવ્યો છે તેથી, કોક કાળે કોક પ્રાકૃતમાં અક્ષિ એ શબ્દ અપવાદ ન પાળતાં નિયમને તાબે થઈ અચ્છિ થયેલો. પછી ગુજરાતીમાં આવતાં ક્ષ નો ક્ જઈ તે જવાથી પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થઈ આ થયો, અને કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર ઉમેરાયછે તેમ હામાં પણ ઉમેરાઈ આ થયો; અને જે અંત્યનો ઇકાર છે હેનો આ

* વાંચ્ય, પૂછ્ય, તજ્ય, વીંઝ્ય, છત્યાદિમાં મૂળના દન્યતાલઅનો શુદ્ધતાલઅ થઈ જાયછે, તેમ જ, ખેશ, પેશ, છત્યાદિમાં મૂળનો સકાર તે શકાર થાયછે, એ કાર્ય ઉપરથી લઘુપ્રયત્નયકારની સ્થિતિ જણાયછે એ અનુમાનપ્રમાણ પણ છે.

લઘૂચ્ચારણ્યકાર થયેલો છે.* આ રીતે ‘આંખ્ય’-હેમાં વ્યુત્પત્તિનો આધાર છે જ. તેમ જ, -સં. ગ્રંથિ: (પુંલિંગ,) પ્રા. ગંઠી (સ્ત્રીલિંગ)-ગુજ.-ગાંઠય (સ્ત્રીલિંગ); દેશ્ય. છલ્લી ગુજ. છાલ્ય (ઝાડની); સં. કલ્ય-ગુજ. કાલ્ય; સં. દંષ્ટ્રા પ્રા. દાઢા, ગુજ.-દાઢય (અહિં આકારત છતાં ય થયોછે, તે દાઢિયા ઉપરથી, અથવા સાદૃશ્યભ્રમથી); સં. બહિઃ-પ્રા. બાહિર, ગુજ. બ્હાર્ય (અહિં બાહિર ના અનન્ત્ય ઇકારનો પણ ત્વરાથી અન્ત્ય થઈ ચકાર થયો જણાય છે);-હેવાં ઉદા-હરણોની વ્યુત્પત્તિ વગેરે તપાસવાથી જણાશે કે ચકાર કાંઈ અકારણુ જ પેઠો નથી†. પરિશિષ્ટ (ક) માં આપેલા ઉતારામાં ‘રાલ્ય’, ‘આંખ્યો’, એ શબ્દ જોવાથી પ્રાચીન રીત જણાઈ આવશે.

તેમજ-બોલ્ય, ઉઠ્ય, કર્ય, ઇલાદિમાં પણ લઘૂચ્ચારણ્યકાર છે ત્હેનું મૂળ પ્રાકૃત બોલેહિ, ઉઠેહિ, કરેહિ,-ઇલાદિ રૂપમાંના એકારના પાછળથી થઈ ગયેલા વિકારમાં જ છે.

તેમજ-લ્યો-ઘો-એ રૂપ, લે + ઓ (પ્રલય, આગાર્ય બીજો પુરુષ અનેક વચન), દે + ઓ, નાં છે ત્હેમાં ચકાર સંધિમૂલક છે, અને પ્રાચીન ગુજરાતીનાં રૂપ તપાસવાથી હાનો પણ આધાર જડી આવશે એમ મહારી ખાતરી છે. જનસમુદાયની પ્રેરણા તે નિયમોને અનુસરેછે એમ ઉપરની ઘણી ચર્ચાથી જણાયું હશે. અને તે જ આ ખાતરીનો આધાર છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સુરત તરફ ચકારને ઉડાવી દેવામાં આવેછે તેટલા ઉપરથી જ ગુજરાતના મોટા ભાગનો ઉચ્ચાર નાકબૂલ રાખવાનું કાંઈ યોગ્ય

* આ ચકાર તે અકારાન્ત-ચ હેવો- થાયછે, વ્યંજન-ચ હેવો- નથી થતો. તેમ થાય તો ઉચ્ચાર જ ન થતાં ત્હેનો લોપ જ થઈ જાય.

† આ ચકારના થોડા અપવાદ છે. કુક્ષિઃ-કુક્ષિ-કૃષ્ણ, (કૃષ્ય-કોઈ નથી બોલવું); કદલી-કેલિ-કેળ (કેટલાક જ-કેલ્ય-બોલે છે.) તેમ જ-ડાળ (દેશ્ય-ઢાલી)-ડાલ્ય-કોક જ બોલેછે. (પાલ્ય-તો ઘણું ભાગે બોલાયછે.) વેલ-વેલ્ય-બંને બોલાયછે, પણ ચકારરહિત વધારે બોલાયછે. રેણુ-ને રેણ્ય-બોલનાર ઓછા છે.-(પ્રા.-ચયણી નું). એક બીજો ઉલટો અપવાદ અથવા હેવો જ પ્રકાર થયેલો છે. તે અહિં નોંધવો ઠીક છે. ‘અગત્ય’-આ જાણે શુદ્ધ સંસ્કૃત જ શબ્દ હોય નહિ, તેમ ગમાંનો અ થડ-કાઈને બોલાયછે; એટલે ત્યેનો ય ગુરૂચ્ચારણુ કરાયછે. પરંતુ વ્યુત્પત્તિ જોતાં-સં. અગતિઃ નું ‘અગત્ય’-જેમ ગતિઃ નું ‘ગત્ય’ થયું છે તેમ-થયુંછે; એટલે ત્હેમાં પણ ગત્ય, મત્ય આદિકની પેઠે ચકાર લઘૂચ્ચારણુ થવો જોઈયે. પણ તત્સમની આંતિથી ગુરૂચ્ચારણુ થઈ ગયેલો માલમ પડેછે.

કારણ દેખાતું નથી. વ્યુત્પત્તિ અને બોલવામાં લોકોની સંખ્યાનો ઘણો ભાગ—એ એ પ્રમાણે બસ નથી તો પછી જોડણીનાં ક્રિયાં તત્ત્વ ગણવાં તે જાણી સકાતું નથી. આ લઘુચારણુ યની ચર્ચા છેક અપૂર્વ છે એમ નથી. સ્ત્રીલિંગ શબ્દો-માંના ઇકારનો હાવો ચક્રાર થવા બાબત શાસ્ત્રી વ્રજલાલે પોતાની ઉત્સર્ગમાળામાં કાંઇક જણાવ્યું છે.* તેમ જ કવિ દલપતરામે ક્રિયાપદના આશયે બીજા પુરુષના એકવચનના રૂપમાંના ચક્રાર તરફ અભિપ્રાય, ગમિતરીતે અને પરંપરાએ, સૂચવ્યો છે. સુરતી બોલીનો ઉપહાસ કરતું એક પદ “જેની પેલું સું છયાર, તાપીકરે એવારે, જેની પેલું સું છયાર” એમ શરૂ થતું હેમણે બનાવ્યું છે તેમાં, કાંઇ વસ્તુ હાથમાં પકડી રાખવાની આજ્ઞાનો અર્થ દર્શાવતાં— ‘લે બોબો ભરી રાખ’ એમ લખ્યું છે; તે ઉપરથી ‘રાખ્ય’ એ રૂપ તરફ હેમનો અભિપ્રાય વળતો જણાય છે. તે ઉપરથી હું એમ ધારું કે “કાપ ક્લેશ કંકાસ ને કાપ પાપ પરિતાપ, કાપ કુમતિ કરુણા કરી કાપ કષ્ટ સુખ આપ” —છાદિ હેમની કવિતાઓમાં ‘કાપ્ય,’ ‘આપ્ય,’ ને ઠેકાણે ‘કાપ,’ ‘આપ,’ હેવી જોડણીની જવાબદારી હેમને માથે ન મૂકતાં, સાત ચોપડિયો પ્રસિદ્ધ કરનાર અધિકારીને જ હેનો જસ આપવો જોઈયે.

ગુજરાતના મોટા ભાગમાં આ ચક્રાર બોલાય છે, અને બોલતું તહેવું લખતું, એ વાત કબૂલ કર્યા પછી, તે ઉપરાંત આ ચક્રાર લખવાની વિરુદ્ધ કોઇ આક્ષેપ લેશે કે કેમ? વખતે એમ કોઇ કહેશે કે હેવો ય ઉમેરીને લખવું તે તો અતિશય આપાચીપ કહેવાય, સરળ સપાટાબંધ લખવામાં અડચણ પડે, માટે એ નિયમનું બંધન તો જોઈયે નહિ. આ વાંધો ઉઠાવવા લાયક છે કે કેમ? આ વાંધો જો કબૂલ રાખીશું, તો પછી એ જ તકરાર પ્રમાણે, દ્રસ્વ ઇ, દીર્ઘ ઊ (દ્રસ્વ અજ્ઞૂ, દીર્ઘ વયડું), તેમ જ યોગ્ય સ્થળે જોડાક્ષર, એ બધાને સંબંધે પણ શામાટે હાવી હરકત ના દેખાડાય? વાણિયાશાહી લખનારાઓનો તો દીર્ઘ અજ્ઞુ અને દ્રસ્વ વયડું એ જ ધારો છે. અને તેઓ જેમ આ બાબતમાં હરકત લે છે, તેવી જ આ ચક્રાર બાબતની હરકત કહેવાય. વળી—આવ્યો, લખ્યું, માર્યો,—છાદિમાં ચક્રાર લખતે અડચણ નથી પડતી, અને—આવ્ય, લખ્ય, માર્ય, આપ્ય,—છાદિમાં અડચણ શી રીતે પડશે? એ રીતે તો હાલ કેટલાક—બીજા બાબતમાં વિદ્વાન્ છતાં, આ બાબતમાં અસલી-લોકો, આવ્યો, ગયો, છાદિને ઠેકાણે ‘આવો’, ‘ગઓ’, છાદિ લખે છે (બોલતા

* ઉત્સર્ગમાળા પૃષ્ઠ ૧૦૫ જુવો.

નથી), ત્હેમનો દોષ શામાટે કાઢવો ? હેમનું હોરા લોક જેવું ‘ આવો, બોલો ’, જોઈને હસવું શામાટે ? એઓ પણ હાવી જ તકરાર નહિં લે શું ? માટે હું ધારું છું કે લખવાની આખતમાં આ અડચણ તો ફક્ત પડેલા ચીલાની બહાસ જવામાં ઉદાસીન વૃત્તિ અને આપણી સંરક્ષકમત તરફ સ્વાભાવિક આસક્તિનું જ પરિણામ છે, અને ત્હેને વળત કંટાળું આપવું તે ઉપરનાં યકાર તરફનાં કારણો તપાસીને નિશ્ચય કરવાનું સુઝવાંચનારને સોંપવાનું છે. તે નિશ્ચય કરતાં એક વિચાર ઉપરની સર્વ ચર્ચાને લાગુ પડનારો એ છે કે આ જોડણીની નિશ્ચિત પદ્ધતિ તે શિષ્ટ લખાણોમાં આવનારા શબ્દોને નિયમમાં મૂકવામાટે છે, વાણિયાશાહી લખાણ લખનારને માટે, અથવા ન ઉકલે હેવાં લખાણ લખવામાં પણ મુસદ્દીપણું માનનારા જેઓ જોડણીની તો પછી દરકાર જ ન રાખે ત્હેવાને માટે, નથી. ત્હેવા લોકો તો અંગ્રેજ દ્વારસીમાં પણ અશુદ્ધ જોડણિયો લખ્યે જાય છે. માટે શું ત્હેમનાં શિષ્ટ પુસ્તકોમાં ત્હેવી જોડણિયો માન્ય થાય છે કે શું ? આ વાત પણ વાંચનારે એકંદરે આ બધા લખાણ વિશે ઠરાવ કરતાં ધ્યાનમાં રાખવાની છે; કેમકે આ ઉપર છેલ્લી કહેલી તકરાર યકાર શિવાય પણ, હકાર વગેરેને પણ, લાગુ પડવાની છે.

૭. રા. નવલરામે ૧૮૭૨ ના શાળાપત્રમાં બુકકમિટીના જોડણીના નિયમોના અર્થગ્રહણને અંતે જોડણીની પદ્ધતિ પરિપૂર્ણ કરવામાટે કેટલીક સૂચનાઓ આપી છે. ત્હેમાં હકાર સંબંધી સૂચના કરી છે તે વિશે ઉપર આપણે કહી ગયા. તેમ જ મહાપ્રાણિના દ્વિત્વ સંબંધી તથા અનુસ્વારના ઉચ્ચાર સંબંધી પણ સૂચના કરી વિષય સંપૂર્ણ કર્યો છે. એ સૂચનાઓ ધણી ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. તે આજ પંદર વર્ષ થયાં એમ ને એમ તે ઉપર લક્ષ અપાયા વગર પડી રહી છે, ત્હેની જવાબદારી શાળાખાતાના અધિકારિયોને શિર છે. ગમે તેમ હો, પણ એ સ્થિતિ શોચનીય છે. ફરી એ તરફ લક્ષ ખેંચાય તથા આ સર્વ જોડણીનો વિષય ધ્યાનમાં લેવાય તો આનંદની વાત છે. એ કાર્ય થાઓ કે ન થાઓ પણ એ હેતુથી આ લખાણનો આરંભ કર્યો છે, તેથી એ સૂચનાઓ વિશે થોડુંક ત્હેનું પુનરુજ્જવન કરી બોલવાનું ધારું છું. તે પછી ત્હેવી જ બે ચાર સૂચનાઓ ઉમેરી આ લેખ પૂરો કરીશ.

મહાપ્રાણીનું દ્વિત્વ.—છટ્ટો, પથ્થર, વગેરે શબ્દોમાં બે મહાપ્રાણીનો સંયોગ રાખીને લખાય છે. વ્યાકરણના તથા ઉચ્ચારના તત્ત્વના નિયમ પ્રમાણે—છટ્ટો, પથ્થર, વગેરે લખવું જોઈયે. કેમકે બે મહાપ્રાણી સાથે આવતાં ત્હેમોનો

પ્રથમ તે ત્હેને મળતો અલ્પપ્રાણ થાયછે. આ વિશે અભિપ્રાય નિશ્ચયાત્મક આપવો કઠણ છે. પરંતુ સંયુક્ત અક્ષર લખવો એતો નક્કી જ છે. આમ બોલવાનું કારણ એ જ કે ‘ચિટ્ટી’ ને બદલે ‘ચીટી’, અને ‘છટ્ટો,’ ‘પથર’,—ઇત્યાદિને બદલે ‘છટો’, ‘પથર’, વગેરે જેવી પણ ચાલતા ઉચ્ચારને તથા વ્યુત્પત્તિને* વિરુદ્ધ જોડણી સાત ચોપડિયોમાં કહિં કહિં જોવામાં આવેછે. ‘ચીટી’ માં તો જાણે ઠને લોપ કરી પૂર્વસ્વરનો દીર્ઘ કર્યો (જેકે તેમ ઉચ્ચાર ચાલતો ન હોય તો એ રૂપાન્તર કરવાનો હક કોઇને નથી, શાથી કે એ રીતે તો પ્રાકૃતાદિકના ઉત્સર્ગ ગમે તે શબ્દને ગમે તે રીતે લગાડી ગમે ત્હેવાં અનિષ્ટ રૂપ); એમ ‘ચીટી’ માં હુજી બંધ બેસાડાય. પણ ‘છટો’, ‘પથર’, એમ તો લોપ કરીને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ કરવો ઉપરના જ કારણથી ઉધારો જ અનિષ્ટ છે, એટલે તેમ તો ન કરતાં એકલો લોપ નિર્ભય ગણી કર્યો; એ વાજખી છે શું? ત્યારે સંયુક્ત ઉચ્ચાર ચાલતો હોય તો તે તો લખવો એ પ્રથમ સિદ્ધ ગણી, આગળ ચાલિયે.

રા. નવલરામે બંને મહાપ્રાણવાળી જોડણી અને પૂર્વનો અલ્પપ્રાણવાળી જોડણી, બંનેનું તોલન કર્યું જ છે. મહાપ્રાણનો અલ્પપ્રાણ કરવો એ કાંઈ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો જ નિયમ છે એમ નહિ પણ સામાન્ય વ્યાકરણનો એક નિયમ છે, એટલે વાચેન્દ્રિયના સ્વભાવે કરીને જ તેમ થવું જોઈયે; અને તેમ જ બારીકાથી તપાસતાં ‘પથર’, ‘છટો’, વગેરેનો ઉચ્ચાર જોઈશું તો, ટ-ત્થ, જેવા જ ઉચ્ચાર માંહિ જણાશે. માટે-પથર, છટો, વગેરે-એ વધારે શુદ્ધ એ તો ખરું જ. પરંતુ જ્યાં સૂધી બોલવા પ્રમાણે લખવું એ નિયમ આમ જ-રાક તોડતાં, વાંચવામાં ભૂલ્ય પડે એમ નથી તો શામાટે પદ્ધતિ ફેરવવી? તેમ તે ફેરવ્યાથી લખવાનું જરા વસમું પડવાનું. ટ ને બદલે ટ લખતે જરા કઠણ વધારે પડશે જ. આમ બંને પક્ષનું તોલન રા. નવલરામે કર્યું છે, અને જ્યાં સૂધી નવો માર્ગ વધારે સારો સિદ્ધ નથી થયો ત્યાં સૂધી જૂનાને જ વળગી રહેવું હેવો હેમનો વિચાર છે.

આ વિશે એટલું જ કહેવાનું છે કે રા. નવલરામનો નિર્ણય ઘણો ધ્યાન

* સં. પથ:-પ્રા. છટો-ગુજ. છટો. સં. પ્રસ્તર:-પ્રા. પથરો-ગુજ. પથર.

આ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિનું પણ અનુકૂલપણું જણાશે.

‘પથરો’-હેમાં એક વ્યંજનનો લોપ થયોછે તે વસ્તુસિદ્ધ હોવાથી માન્ય જ કરવો જોઈયે.

આપવા જોવો છે. મહાપ્રાણી અને કાયમ રાખવા એ ફક્ત પ્રાકૃતો પછીનો સંપ્રદાય હોવો જોઈએ એમ હું ધારું છું. શાથી કે ચંડે તો જૂના પ્રાકૃત વિશે પોતાના પ્રાકૃતલક્ષણમાં નિયમો આપ્યા છે. પરંતુ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં તો છેક પાછળ થયેલી અપભ્રંશ નામની પ્રાકૃત ભાષા વિશે પણ નિયમો છે. અને તે બંને વૈયાકરણોએ સંયુક્ત અક્ષર જે બંને વર્ગના બીજા તથા ચોથા હોય તો પૂર્વનો અક્ષર યથાક્રમ વર્ગનો પ્રથમ તથા ત્રીજો થાય એમ ઉત્સર્ગ આપેલો છે.*

આટલા વિચાર એક-પથ્થર, છઠ્ઠો, વગેરે-બંને મહાપ્રાણી રાખવાની વિરુદ્ધના પક્ષમાં જશે. પણ વાંચતાં અડચણ ન પડે તો આમ ઝીણો ફેરફાર કરવો એ અતિપાંડિત્ય છે એમ પણ વિચારવાનું છે. આ બાબત નિશ્ચયાત્મક ઠરાવ હું પણ હાલ કરી સકતો નથી. આ વાત, જે શાળાખાતું સમગ્ર જોડણીની વિશાળ પદ્ધતિ યોગ્ય કમિટી નીમી ત્હેની પાસે બંધાવી ત્હેની જોડણીયુક્ત કોશ રચાવે, તો તે વખત નિર્ણયમાટે મૂકી સકાય. પરંતુ તે ફળ થતું ન થતું તે કોને હાથ છે તે કહી સકાય નહિ. આ સ્થળે એટલું જ કહેવાનું છે કે સંધિના નિયમનો અનાદર કરીને પણ સરળતાને વધારે વજન આપી બંને મહાપ્રાણી કાયમ રાખવા તરફ મ્હારું વલણ વિશેષ છે.†

૮. અનુસ્વારના ઉચ્ચાર વિશેની સૂચના.—કાન્ત, કાંતનું; દાન્ત, દાંત; એમ બંને જોડણી રાખે તો અડચણ નથી. પરંતુ અનુસ્વારનો તે પછીના અક્ષરનો સવર્ગીય અનુનાસિક ન કરતાં અનુસ્વાર જ રાખે, એટલે ધણીના અર્થમાં પણ ‘કાંત’ એમ લખવું ખોટું ન ગણાય તો વાંચતાં વખતે ભૂલ્ય થ-

* રા. નવલરામે હેમચંદ્રાદિક પંડિતોને બંને મહાપ્રાણીના લાભમાંની તકરારમાં પ્રમાણ તરીકે બતાવ્યા છે તે હું ધારું છું બ્રાંતિને લીધે થયું હશે. દ્વિતીયતુર્થયોરુપરિપૂર્વઃ ॥ સિદ્ધ હેમચંદ્ર-૮-૨-૯૦. એ હેમચંદ્રનો ઉત્સર્ગ ઉધાડો જ છે. અને વક્ષાણં, વયો, ઉચ્ચં, તિત્થં, કટ્ઠં, ઇત્યાદિ ઉદાહરણો પણ સ્પષ્ટ છે. તેમ જ ચંડનો પણ ૩-૨૬-ઉત્સર્ગ સ્પષ્ટ છે. માટે થ્યં, ક્ઠં, વગેરેના લાભમાંનું આ મ્હોટું પ્રમાણ હેમણે આપેલું બાદ કરવાનું છે.

† હાનું કારણ છે. ‘બોલવું ત્હેવું લખવું’ એ બીજનો આધારભૂત ઉદ્દેશ એ જ છે કે લખ્યું હોય ત્હેવું વાંચતાં બોલાવું હોય ત્હેવું બોલાય તો સારું; એટલે વાંચતાં ખોટા ઉચ્ચાર ન થવા જોઈએ. આ ઉદ્દેશને આધારે જેતાં ‘છટ્ટો’, ‘પથ્થર’, વગેરેમાં એ બીજને વાસ્તવિક હાનિ નથી પહોંચતી. રા. નવલરામ કહે છે તેમ-ક્ર, થ્ય, લખશો તોપણ તે વાંચતે, ક્ર, ત્ય, -જ બોલાશે.

વાનો ડર છે. ક્રમકે 'કાંત' (કાન્ત) હેમાં અને 'કાંતવું' હેમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચાર જૂદા જૂદા છે એ અનુભવસિદ્ધ જ છે. પ્રથમના ઉદાહરણમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર છે, ભરેલો ઉચ્ચાર છે; અને બીજા ઉદાહરણમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર-પોચો-છે. હાલો સંદેહ પડવાનાં સ્થળ ક્રિયાં છે તે જોઈએ. અનુસ્વારની પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ હોયછે ત્યારે તો શુદ્ધ સંસ્કૃત-પૂર્ણ અનુસ્વારનો જ ઉચ્ચાર થાયછે. જેમકે-રંક, અંક, કંક, વ્યંજન, અંત, કંદ, મંદ, અંધ, બંધ, કંકોડું; નિંદા, કિંકર, ઇંજન; કુંકુમ, કુંદુભિ, કુંડળ, કુંડ; ઇલાદિ. (હામાં-કુંપળ, કુંવર; હેવા અપવાદ પણ છે. કુંપળ, હેવો ઉચ્ચાર થાયછે, અને કુંપળ એમ દીર્ઘ જી બોલાતો લાગતો નથી). અને જ્યારે અનુસ્વારની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ હોયછે ત્યારે કોઈવાર પૂર્ણ અને કોઈવાર અપૂર્ણ ઉચ્ચાર થાયછે. શુદ્ધ સંસ્કૃત એટલે તત્તમ શબ્દોમાં પૂર્ણ થાયછે; અને પ્રાકૃત અથવા દેશીમાં થઈને આવેલા-એટલે તદ્દત્ત-શબ્દોમાં અપૂર્ણ અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર થાયછે. ઉદાહરણ:- પૂર્ણ ઉચ્ચાર-કાંત, પદાંત, શાંત, એકાંત; ઇલાદિ.

(દીર્ઘ ઇ-ઊ-નાં ઉદાહરણ જવલેજ હશે.)

નરેંદ્ર, કેંદ્ર; ઇલાદિ. (ઓ નું ઉદાહરણ ભાગ્યેજ હશે.)

અપૂર્ણ ઉચ્ચાર.—રાંક, રાંકડો, આંક, આંકડો, કાંડો, કાંડોલો, * ભાંડ, ભાંડવું, ખાંડ, ખાંડવું, કાંદો, માંદો, આંધળો, બાંધો, બાંધવું; વાંચવું, આંચ, ખાંચ, ધાંચ, ધાંચી, પાંચ; ખાંધ્ય, રાંધવું; હાંફવું, કાંપવું; નીંદવું, પીંછું, રીંછ, વીંછી, ઈંધણાં, વીંધવું, દીંટવું, દીંડું, વીંટી, વીંટવું, છીંકવું, છીંક, હીંગ; ઝૂંકવું, થૂંકવું, ઝૂંક, થૂંક, પૂંખ, -પૂંકય, પૂંછડું, રૂંધવું; ખેંચવું, બહેંચવું, ફેંકવું, રહેંટિયો, બહેંચ, સેંથી, સોંપવું; ઇલાદિ.

ત્યારે આ બે ઉચ્ચાર જૂદા દર્શાવવા એ જરૂરનું છે. શાથી કે બાન્તિ થવાનો સંભવ છે. સંસ્કૃત પદ્ધતિ પ્રમાણે આગળ આવતા અક્ષરનો સવર્ગીય અનુનાસિક કરવો—એટલે-અડ્ડગ, વાઝ્છના, ખણ્ડન, નિન્દા, કાન્ત, કમ્પ, સામ્પ, ઇલાદિની પ્રમાણે લખવું,—એ રસ્તો એક છે ખરો. પરંતુ એ રીત અતિપાંડિતની અને સંસાર વ્યવહારના રોજના કામમાં આવે હોવી નથી, એમ વાંધો રા. નવલરામે દર્શાવ્યોછે. હેમના લખાણના વખતમાં બે ત્રણ ગ્રંથકારો જ આ રીતે લખતા. હાલ ચૌદ પંદર

* ભાંડુ—ઉચ્ચાર ભાણ્ડુ—(સંસ્કૃત બન્ધુ ઉપરથી)—એ હાલો અપવાદ જણાયછે.

વરસમાં બહુ ફેર પડી ગયો છે. અને આ રીતે લખનાર ગ્રંથકારોની સંખ્યા વધી છે. એ વાત ખરી છે. પરંતુ—સંખ્યા, પરિક્ત, વગેરે સંયુક્તાક્ષરના શબ્દોમાં, તેમજ ડ-ઝ નાં ઉદાહરણોમાં, અને જ્ માં પણ (ખણડન), લખવાની સરલતામાં અડચણ પડે છે તથા શબ્દના ગુજરાતી લીપીમાં દેખાવમાં પણ તરેહવાર લાગે છે. તેમજ સંસ્કૃતભિન્ન પરબ્રાહ્મના શબ્દોમાં—જેમ કે, ઇંગ્રાંડ. હેમાં—કોઈપણ અનુનાસિક લખતું નથી. તેમજ વળી—અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનિયમિત રીતે સંસ્કૃતમાં પણ લખાય છે.—અંકઃ અથવા અઙ્કઃ, અને ગુજરાતીમાં હાલ એ ગ્રંથકારોમાં પણ એ બાબત અનિયમિતપણું જ છે. આ કારણોથી અનુનાસિકનો માર્ગ સર્વથા માન્ય કરાશે નહિં. ત્યારે અનુસ્વારને જ એરીતે જૂદો દર્શાવવો રહ્યો. અને તે અને —એટલે ફક્ત અનુસ્વાર તે પૂર્ણ દર્શાવવામાટે અને અર્ધ ચન્દ્ર યુક્ત અનુસ્વાર તે અપૂર્ણને માટે—એમ ચિહ્નથી દર્શાવાય તો સારું. આ ચિહ્ન અર્ધ નથી એમ રા. નવલરામે બતાવ્યું જ છે. જૂનાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં, તેમજ વ્રજ, હિંદી, ભાષામાં પણ અર્ધ ચન્દ્ર વાળું ચિહ્ન અપૂર્ણાનુસ્વારને માટે વપરાયલું છે તે વપરાય છે. હેમચન્દ્રની પ્રાકૃતમાં પણ એ ચિહ્ન હતું એમ માનવાને કાંઈક આધાર છે. માટે—ઔઘળા, ઔઘવું, પૌંછું, ફૂંક,—ઇત્યાદિ લખવું એ ઠીક છે. પરંતુ હામાં પણ અભ્યાસ ન હોવાથી અર્ધચન્દ્ર લખતે અઘડું પડશે. પણ તે પેલા અનુનાસિક જેટલું નહિં. અને સંશયનાં સ્થળમાં તે ન હોય તો ભૂલ્ય થવાનો સંભવ છે, માટે શિષ્ટ લખાણને માટે તો, એક નિયમ જોઈએ જ.

૯. હવે વિશેષ સૂચનાઓ મ્હારે ઉમરેવાની છે તે દર્શાવું છું. તે વિના લખવાની પદ્ધતિ અપૂર્ણ રહેશે એમ હું ધારું છું. અનુસ્વારના એ જૂદા ઉચ્ચાર માટે ઉપર પ્રમાણે ચિહ્ન વાપરવાં એમ કબૂલ કરીશું તો પછી—એ, ઓ, ના બખ્ખે ઉચ્ચાર થાય છે; ચ, છ, જ, ઝ, ના બખ્ખે ઉચ્ચાર થાય છે; ડ, ઢ, ના બખ્ખે ઉચ્ચાર થાય છે; યકાર, વકાર, તથા હકારના બખ્ખે ઉચ્ચાર થાય છે, તે બધા માટે પણ જૂદાં જૂદાં ચિહ્ન વાપરવાં એ લેખનપદ્ધતિની પરિપૂર્ણતાને ખાતર યથાન્યાય જ છે. અને તેમ થવું જોઈએ એમ હું ધારું છું. એ જૂદા જૂદા ઉચ્ચાર કાંઈ અનિયમિત રીતે થાય છે એમ નથી. અને તે જ કારણથી તે નિયમના પરિણામને લખવાની પદ્ધતિમાં ચિહ્ન વડે છાપ મારવી એ યોગ્ય છે. એ પ્રત્યેક ઉચ્ચાર ક્રિયા

નિયમાનુસાર થાય છે ત્હેમાંના એક બે વિશે ઉપર પાછલા લખાણમાં જરા અણુસારે કયોંછે. પણ આ હેના પોતાના સ્થળે ક્રમવાર વિચાર કરી બેઠયે.

એ તથા ઓ ના બે ઉચ્ચાર.—* વેલ (લતા) અને વેર (દ્રેષ-અદાવત), એ બંનેમાં ‘એ’ સરખો નથી બોલાતો એ તો સહુ કોઇ કબૂલ કરશેજ. તે જ પ્રમાણે ‘કોડ’ (હોંસ-ઉત્સાહ) અને ‘કોડી’ હેમાં પણ ‘ઓ’ ના ઉચ્ચારમાં ફેર કબૂલ કરવો પડશે. વેલ, કોડ,—હેમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાયછે, તે શુદ્ધ કંઠતાલુસ્થાની તથા કંઠોદ્ધસ્થાની,—જરાક સાંકડા,—છે. અને ‘વેર,’ ‘કોડી,’—હેમાં કાંઇક પ્હોળા, હિંદુસ્તાનની વ્રજ ભાષા વગેરે તરફ જતા, તાલુ અને ઓછનો અંશ ઓછો કરી કંઠને અંશ વધારે રાખતા—ઉચ્ચાર થાયછે. હાને પ્રાકૃત એ-ઓ કહિયે. હાવાં ઉદાહરણુ ધણાંછે.

સંસ્કૃત એ.—વેલ, ખેલ, કેળ, ખેડો, દેરાણી, છેડો, દેશ, એક; ઇલાદિ.

પ્રાકૃત એ.—વેર, મેલું, વેણુ, નેણુ, રેણુ, છેવ, ખેડો, પેડો, વ્હેલું, પ્હેલું, સ્હેલું, બ્હેન, હેવી, વેંગણુ, બોલે, આવે, છે; ઇલાદિ.

સંસ્કૃત ઓ.—ખોર, પોરો, ક્ષોળું, કોડ, કોડી (દાણા ભરવાની), મોર (પક્ષી), ગોળો, ગોળ (વર્તુલ), ઓપ, બોકડો, રોઝ, ચોટલી, ડોળો, મોભ, ઝોળી, લોભ, શોભા; ઇલાદિ.

પ્રાકૃત ઓ.—મોર (આંખાનો), ગોળ (ખાવાનો ગળ્યો પદાર્થ), કોડી (ઝાડ), પ્હોર, પ્હોળું, કોડી, ચોક, કોણુ, આબ્યો, ચાહ્યો, ખેડો, પેડો, આવો, નો (છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રસય); ઇલાદિ.

આમ ધણાં ઉદાહરણુ છે તો તે કાક નિયમને તાબે હોવાનો સંભવ છે. અને તે નિયમ આ છે.—

(૧.) પ્રાકૃતમાં અથવા દેશીમાં અથવા તે બેમાંથી કોઇમાંથી યુજ-રાતીમાં આવતાં અધિક રૂપાન્તર પામી થયેલાં રૂપોમાં, જ્યાં† અહ અથવા

* આ ઉચ્ચાર માટે કાંઇક ઇશારો રા. નવલરામે કયોંછે. પણ ત્હેનો હક સાબિત કરવા સવિસ્તર લખવું જરૂરનું છે.

† ‘ધેરો’—(સં. ગમ્ભીરઃ પ્રા. ગર્હીરો-ગૃહ-ર્ષીરો)—ત્હેમાં ‘એ’ નો ઉચ્ચાર સંસ્કૃત એ જેવો થાયછે, તેથી આ નિયમનો એ અપવાદ છે એમ કદી ભ્રાન્તિ થશે. પરંતુ જરા ઝીણું તપાસતાં જણાશે કે આ અપવાદ નથી. કેમ કે હામાં અ હ નથી પણ અ હ—ઈ હસ્વ નથી પણ દીર્ઘ—છે. અને ઉપરનો ઉત્સર્ગ તો હસ્વ ઇ વાળા અઇ ને લાગુ પડેછે. આ કૃત્રિમ ભેદ નથી. અઇ-હસ્વ ઇવાળો હોય તો જ-

અય હોયછે ત્યાં ગુજરાતી શબ્દ લેનો બન્યો હોય તો તે અદ્ અથવા અય નો 'પ્રાકૃત એ', થાયછે; અને તેમજ અડ અથવા અવ નો લેવીજ સ્થિતિ-માં 'પ્રાકૃત ઓ' થાયછે.

(૨.) પ્રાકૃતમાં જ 'એ' અથવા 'ઓ' થયેલો હોય-(અથવા દેશ્યમાં હોય)-અથવા સંસ્કૃતમાંનો જ હોય, અને તે ગુજરાતીમાં રૂપાન્તર પામ્યા વગર ગયો હોય, ત્યાં સંસ્કૃત એ તથા સંસ્કૃત ઓ લેવા જ ઉચ્ચાર રહેછે.

ઉપરનાં ઉદાહરણમાંથી કેટલાંક તપાસવાથી આ સ્પષ્ટ થશે.

અથ—

સં. વૈરમ્-પ્રા. વહરં-	(હામાં અથ છે માટે)	ગુજ.-વૈર ;
સં. પ્રવિષ્ટ:-પ્રા. પહ્વો-(	„ „)	ગુજ.-પેઠો ;
દેશ્ય. મહલં	„ „	ગુજ.-મેલું ;
દેશ્ય. છહ્લો	„ „	ગુજ.-છેલું ;
દેશ્ય. વહિલ્લં { વચમાં રૂપાન્તરમાં } વહ્લલ્લં	„ „	ગુજ.-વહેલું ;
દેશ્ય. વહંગળં	„ „	ગુજ.-વેંગળું ;
* તેમ જ ચોલહ, કરહ, દેશ્ય તથા પ્રાકૃતમાં,-અને 'છધ' વગેરે પાછળના પ્રાચીન ગુજરાતી વગેરેનાં રૂપમાં,-અથ છે માટે,-ખોલું, કરે, છે; વગેરે.		
અથ—		
† સં. નયનમ્-પ્રા. નયળં-(હામાં અથ છે માટે)		ગુજ.-નોણું ;

અથ-એમ કુકાઇને એ-એ-થાય. કેમ કે ઈ દીર્ઘ હોય છે ત્યાં બાર ઈ ઉપર વિશેષ જવાથી તાલવ્યનું બળ કાવેછે. અને અથ (હસ્વ) માં અ ઉપર બાર રહી ઈ અપ્રધાન થાય છે એટલે કંઠ્ય અંશ પ્રબલ થાયછે, માટે પ્હોળા ઉચ્ચારનો 'એ' થાયછે. દીર્ઘમાં ઈ ઉપર બાર આવેછે તે ઘર્ષણ લેનો બરાબર ઉચ્ચાર કરી નેવાથી તરત જણાયો. અને 'ખહેરો'-બધિર-બહિરો-ઘહરો-હેની જેડે સરખાવવાથી સ્પષ્ટ કરક જણાઈ આવશે.

* ભવિષ્ય કાળનું સ્મઙ્ (કરિસ્મઙ્) એ હામાં અપવાદ જણાયછે. કરશે-હેમાં સંસ્કૃત 'એ' જણાયછે-જે કે 'અથ' એમ મૂળમાં છે તોપણ.

† હામાં 'નેર' એ અપવાદ છે. ચાંપાનેર-હેમાં-નગરં-નયરં-ઉપરથી 'નેર' છે. નેર-એમ કોઈ જ બોલણું હશે.

સં. વચનમ્-પ્રા. વયળં	„ „	ગુજ.-વેણું;
સં. રજની-પ્રા. રયણી	„ „	ગુજ.-રેણું;
દે. અયાલિ-ગુજરાતીમાં આવતાં		
અયલી-દયલી		
થઈ ગયું હશે-તેનું. „ „		ગુજ.-હેલી (નિરંતર વૃદ્ધિ.)

અહ—

* સં. મુકુલમ્-પ્રા. મડલં-(હામાં અહ છે માટે) ગુજ.-મોર (આંખાનો);
(ગુજરાતીમાં આવતાં લ નો ર થયો.)—

સં. પૃથુલમ્-પ્રા. પહુલં

{ ગુજરાતીમાં આવતાં } „ ગુજ.-પેહોળું;
{ વચમાં પહડલં }

દેશ્ય. ચડકં „ ગુજ.-ચોકં;

અવ—

સં. કપિલ્યમ્-પ્રા. કવિટ્વં- { ગુજ. માં આ- } હામાં અવ છે માટે ગુજ.-કોઈ;
{ વતાં કવટ્થ થઈ }

સં. કપર્દી-પ્રા. કવટ્ટી „ ગુજ.-કોડી;

સં. ક:-પ્રા. કવળ „ ગુજ.-કોણ;

તેમજ-એટો, પેટો, તહેનો, વગેરેનાં પ્રાચીન ગુજરાતી રૂપમાં, -અઘઠઉ, પઘઠઉ, તેહનઉ, -દુંકામાં ઓઘારાન્ત પુંલિગનાં રૂપ ‘અહ’ થી થતાં-તેથીજ હાલ એ અંતના ‘ઓ’ નો † પ્રાકૃત ઓ (ઓ) ઉચ્ચાર થાય છે.

* હામાં ‘નોળ’ (નકુલ:-નડલો-નડલો) એ અપવાદ જણાય છે. નીળ-એમ કોઈ નહિ હશે. પણ ખરું જોતાં અપવાદ નથી. સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૧-૮ ની વ્યાખ્યામાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં વ્યંજન ઉડી જતાં રહેલા સ્વરનો પૂર્વ સ્વર સાથે સંધિ વિકલ્પે થાય છે. તે પ્રમાણે નોલો પણ થાય. એટલે ઓઘારનું મૂળ રહ્યું જ નહિ. જેમ કદલી પું કયલી, કેલી બે હોવાથી—‘કેળ’ થયું છે તેમ.

† પ્રાકૃત ‘એ,’ પ્રાકૃત ‘ઓ’-એ કલ્પિત નામ આપ્યાં છે તે ઉપરથી જૂનાં પ્રાકૃતમાં ‘એ’ ‘ઓ’ નો ઉચ્ચાર પહેળો હતો એમ ભ્રાન્તિ થવી ન જોઈયે. એ ઉચ્ચાર હાલ પાછળથી જ-અધ-અહ-એવાં રૂપ વપરાતાં થયા પછી જ, થયેલો. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં “અહ”-“અધ” વાળાં રૂપના ઉદાહરણ માટે પરિશિષ્ટ (૨) જુઓ.

(૨.) પ્રાકૃતાદિકમાં જ એ-ઓ-હાયતો ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત * એ-ઓ નો ઉચ્ચાર રૂહે છે, ત્હેનાં ઉદાહરણની વ્યુત્પત્તિ જોધયે.

એ—

સં. વણી.—પ્રા. વેણી	ગુજ.—વેલી, વેલ.
સં. કદલી.—પ્રા. કેલી	ગુજ.—કેળ.
દેશ્ય. બેહો (=નાવ-હોડી)	ગુજ.—બેરો.
દેશ્ય. છેઓ { (હઢ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં તેમ દેશ્યમાં પણ લાગવાથી છેહો) }	ગુજ.—છેડો.
સં. દેશ :	ગુજ.—દેશ.
સં. એક :	ગુજ.—એક.

ઓ—

સં. બદરમ્.—પ્રા. ધોરં	ગુજ.—ખોર.
સં. પૂતરઃ.—પ્રા. પોરો	ગુજ.—પોરો (પૂરો).
સં. કૂર્માન્દમ્.—પ્રા. કોહલં	ગુજ.—કંહોળું.
સં. મયૂરઃ.—પ્રા. મોરો	ગુજ.—મોર.
સં. કોટ્ટી.—પ્રા. કોટ્ટી.	ગુજ.—કોટ્ટી (દાણા ભરવાની).
સં. ગોલઃ.—પ્રા. ગોલો	ગુજ.—ગોળો, ગોળ.
દેશ્ય. કોટ્	ગુજ.—કોડ (હોંસ).
દે. ઓપ્પા	ગુજ.—ઓપ (હીરા વગેરેની સાફ કરવાની ક્રિયા).
દે. બોક્કહો.	ગુજ.—ખોકડો.
દે. રોજ્જો.	ગુજ.—રોઝ.
દે. ચોટ્ટી.	ગુજ.—ચોટલી.
દે. હોલો.	ગુજ.—હોળો.
દે. મોવ્વો	ગુજ.—મોબ.
દે. જોલિઆ	ગુજ.—જોળી.

* સેજ—(શય્યા-સેજા)—એ આ નિયમનો અપવાદ જણાય છે. પ્રાકૃતમાં જ ‘એ’ થયો છે, છતાં જોડો ઉચ્ચાર થાય છે. તેમજ ‘કાયલ’ એ પણ અપવાદ જણાય છે. પ્રાકૃતમાં જ, (કોહલા) ઓકાર છે છતાં જોડો ઉચ્ચાર થાય છે.

સં. લોભ :

ગુજ.-લોભ.

સં. શોભા

ગુજ.-શોભા.

આ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી ઉપરના બે ઉત્સર્ગોનું ખરાપણું જણાઈ આવશે. અને એ બે ઉચ્ચારને જૂદા દેખાડવાનાં ચિહ્ન પૂર્વે વપરાતાં હતાં,* અને અર્ધ-ચન્દ્રયુક્ત માત્રા (~ ~) અથવા ઉત્તરી માત્રા (~) કેટલાક હાલના ગ્રંથકારો લખે પણ છે. તો કોઈ પણ તરેહનું ચિહ્ન હેતું કરવું એ તો આ ઉપરથી જરૂરનું લાગશે. સંસ્કૃત એ, આ માટે કાંઈજ નહિ—કારણ કે તે અસલ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ છે; અને પ્રાકૃત એ, આ માટે કાંઈક ચિહ્ન કદપણું નોંધયે.

ચ, છ, જ, ઝ, ના બળબે ઉચ્ચાર.—

આ વ્યંજનોના બે તરેહના ઉચ્ચાર છે. (૧.) સુરતી લોકો કરેછે હેવો—શુદ્ધ તાલવ્ય—જે ગુજરાતના મોટા ભાગમાં પણ નિયમસર થાય છે જ. હેને સંસ્કૃત ઉચ્ચાર કહિયે. (૨.) ચરોતરના અથવા ગામડાના લોકો કરેછે ત્હેવો,—ચારો, છોકરો, જોર, ઝાડ, વગેરેમાં ગુજરાતનો મોટો ભાગ કરેછે હેવો—કાંઈક દન્તતાલવ્ય. હેને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કહિયે.

† શુદ્ધ તાલવ્ય માટે આ નિયમ જણાય છે:—

(૧.) તત્સમ માં શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર છે.—

* ગુજરાત શાળાપત્ર ૧૮૭૨-એપ્રિલ. પૃ. ૫૬-૬૦ જુવો. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ પણ કહેછે કે—“અવળી માત્રાનું કારણ પ્રાચીન ગુર્જર વ્યાકરણમાં નથી, તેમ પ્રાકૃતમાં પણ નથી” (પ્રાકૃતમાં તો નજ હોય કેમ કે હેમાં એ ઉચ્ચારજ નથી)—“એક વહી વંચો મારવાડી ભાઠ મળયો હતો ત્હેની પાસે મારવાડી ભાષાવાળો પૃથ્વી-રાજનો રાસો હતો. ત્હેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—મકરંદરા મકવાંગરા હાય નિત જુદ્ધ હમેશ; પછી મહેં તે ભાઠને પૂછ્યું ત્યહારે ત્હેણે કહ્યું કે હમારાં જેટલાં પુસ્તક છે ત્હેમાં એ અને અં, આ અને આં, એમ ઉચ્ચાર બદલાય છે ત્યહારે અવળી માત્રા લખાય છે. હવે આપણે પણ એ રીત રાખવી હેતું મ્હારું મત છે.”

† કક્કો ભણાવતી વખત—ચચ્ચો, છછ્છો, જજ્જો, ઝઝઝો,—હેમાં ગામડી નિશાળના મોટાજ લોકો પણ (ચરોતર ગુજરાત તળ વગેરેમાં પણ) સંસ્કૃત (સુરત તરફ જોવો) ઉચ્ચાર કરેછે કદી પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર નથી કરતા, એ વાત ધ્યાન આપવા જેવી છે.

* ઉદા.—ઉચ્ચાર, વિચાર; વાગ્ધના, છત્ર; જન; ઝંઝાવાત; ઇલાદિ.

(૨.) તદ્ભવ માં અથવા તદ્ભિન્ન માં—

(ક.) જ્યહારે ચક્રારાદિની જોડે ઇકાર અથવા એકાર (અથવા એકાર) આવેછે, ત્યહારે શુદ્ધ તાલવ્ય થાય છે.

ઉદા.—ચીસો, ચીકણું, ચેવટ, ચેસો, ચૈતર; છોક, છેડો; છતવું, છતવું, જેટલું, જેમ; ઝીણું, ઝેર; ઇલાદિ.

(ख.) લઘુપ્રયત્ન યકાર જ્યહારે ચક્રારાદિ જોડે મળેસો હોય છે—અથવા પૂર્વે મળેસો હોય લુપ્ત થયેસો હોય છે—ત્યહારે શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર થાય છે. તેમ જ ક્રિયા વગેરેનાં રૂપાન્તરો થતાં ઇકાર અથવા એકાર (અકાર નહિ) જ્યહારે મળેછે ત્યહારે પણ શુદ્ધ તાલવ્ય થાય છે.

ઉ.વાંચવું (હેમાં દન્સતાલવ્ય)—પણ આગાર્ય દિ. પુ. એ. વ. (હેમાં શુદ્ધતાલવ્ય)વાંચ્ય;

પૂછવું ,, ,, પૂછ્ય;

તજવું ,, ,, તજ્ય;

વીંઝવું ,, ,, વીંઝ્ય;

અને—વાંચ્ય, પૂછ્ય, તજ્ય, વીંઝ્ય, હેને બદલે લઘુચ્ચારણ યકાર ચક્રારાદિને શુદ્ધતાલવ્ય બનાવવાનું કામ કરીને ઉડી જાય છે એમ કહિયે તો વાંચ, પૂછ, તજ, વીંઝ, એમ કરવાને પણ અડચણ નથી. વાંચીને, પૂછીને, તજીને, વીંઝીને, વાંચેલું, પૂછેલું, તજેલું, વીંઝેલું, ઇલાદિમાં ઇકાર અને એકાર મળ્યાથી શુદ્ધતાલવ્ય થાય છે. પણ વાંચેછે.—ઇલાદિમાં અં છે માટે દન્સતાલવ્ય જ.

આ શિવાયનાં સ્થળમાં દન્સતાલવ્ય એટલે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાય છે.

ઉદા.—ચરવું, ચારો, ચાદર, ચુકાવવું, ચૂનો, ચૂકવું, ચોર, ચોટલી, ચોટું;

છકડો, છ, છલ, છાનું, છાશ, છાછર, છુટું, છૂટું, છોકરો, છોડ;

જખ, જણ, જણવું, જહું, જુહું, જૂહું, જૂહું, જૂ, જોર, જોવું, જોખવું;

ઝટ, ઝગડો, ઝાડ, ઝાડી, ઝાંઝું, ઝાંઝર, ઝુરવું, ઝૂઝવું,—ઝોળી; ઇલાદિ.

હામાં અપવાદ છે:—

(૧.) સંસ્કૃતમાંના યતો પ્રાકૃતાદિ દ્વારા અથવા સાક્ષાત જ થયો હોય તો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર—એટલે શુદ્ધતાલવ્ય—થાય છે.

* “વચન આપવું”—હામાં ‘વચન’ હેમાં દન્સતાલવ્ય જણાય છે, તેથી એ એક અપવાદ જણાય છે.

ઉદા.—જસ, જત્રા, જગ, જુગ, જગન, જોગ, જોજન; ઇત્યાદિ.

(જૂ, જવ, એ હાના વળી અપવાદ છે, એટલે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે.)

(૨.) સંસ્કૃતમાંના ઘ નો અથવા ઘ નો અથવા ઘ્ય નો પ્રાકૃતાદિદ્વારા અથવા સાક્ષાત્—જ થયો હોય તો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાય છે.

ઉદા. જુગદું, જુગારી, જુગાર, (ચૂતકાર:-જૂઅગારો);

કાજ (કાર્ય-કર્જ); સેજ (શય્યા-સેજા).

(આજ, હાજ, હાજલી, ખીજવું, એ વળી હાના અપવાદ છે, એટલે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે.)

(૩.) સંસ્કૃતમાંના ઘ્ય નો પ્રાકૃતાદિદ્વારા અથવા સાક્ષાત્ ઝ થયો હોય તો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાયછે.

ઉદા.—સાંઝ (સંઘ્યા-સંજ્ઞા); માઝમ(મધ્યમા-મઝ્જમા); “૩૫ અનુપમ કામળ જલ્પ, કાળી અંધારી માઝમરાત્વ.” નંદનચીશી. પંક્તિ ૮૪. વંઝા (“કેળરહી કાકયંઝા”-નળાખ્યાન), (વંઘ્યા-વંજ્ઞા), વાંઝણી.

(૪.) તદ્વિન્ન (ત્વ.) એટલે ક્ષારસી, અંગ્રેજી, વગેરે પરકીય ભાષામાંના શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર હોવા જ ગુજરાતીમાં થાય છે. ઉદા.—ચોખદાર, જડજ, જાદુ, જંગલ; ઇત્યાદિ.

આ મુખ્ય અપવાદ છે પછી—ચકલું, ચકલી, ચગડોળ, ચાર, ચોવીસ, જમવું, જમણું, જગ, જગત, ઇત્યાદિ કેટલાક શબ્દોમાં શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર થાય છે તે વિશેષ અપવાદનાં કેટલાંકનાં કારણ જડશે* અને કેટલાંકનાં કારણ (જૂદા જૂદા મનુષ્યની જૂદી જૂદી ટેવ શિવાય) જડશે નહિં.

પરંતુ આ નિયમના સ્વરૂપનો કાંઈક આભાસ ઉપરના લખાણ ઉપરથી જણાશે. અને એ ઉપરથી બંને ઉચ્ચારનો ભેદ બતાવનાર ચિહ્ન કરવું ઇષ્ટ જણાશે હોવી આશા છે. શુદ્ધતાલવ્ય તે સંસ્કૃત ઉચ્ચાર છે તેને માટે કાંઈ જ ચિહ્ન ન રાખવું, અને દન્ત્યતાલવ્ય માટે, ચકારાદિની નીચે ટપકું (ચરવું,

* જેમ કે—જમવું-હેમાં સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થવાનું કારણ-મૂળ પ્રાકૃત જિમ્ ધાતુમાંના ઇકારમાં રહ્યું છે. હેનો લપ્તુચ્ચારણુ ય થઈ હડી જતાં(અ રાખીને)‘જ’ને શુદ્ધતાલવ્ય કરતો ગયો એમ કહિયે તો ઉપરના ૨. (ત્વ.) નિયમમાં જ આ શબ્દ આવી સકે.-તેમ જ-‘જમણું’ (દક્ષિણુ)-તે દેશ્ય જેમણં ઉપરથી છે તેથી જેમાંના એકારને બીધે જનો ઉચ્ચાર શુદ્ધતાલવ્ય રહી ગયો છે તે જણાશે.

છૂંટું, જોર, ઝાઝું-એમ) કરવું, અથવા હેવી કાંઇ યોજના કરવી જોઇયે એમ હું ધારુંછું.

૩, ૬ ના બે ઉચ્ચાર.—

એક સાદો મૂર્ધન્ય અને બીજો પૂર્ણ મૂર્ધન્ય અથવા મૂર્ધન્યતર; એ વિશે હકારના સંબન્ધમાં (મોઢું-કાઢવું વગેરે વિશે) બોલતાં પ્રસંગવશાત્ સવિસ્તર કહ્યું જ છે. એટલે હેના નિયમ ફરી ઉપસ્થિત કરવાની જરૂર નથી. માત્ર ૬ નાં ઉદાહરણ ત્યાં નથી આપ્યાં તે આપુંછું.

મૂર્ધન્ય (સાદો)—ઢોળવું, ઢાલ, ઢગલો, ઢગ, ઢોર, ઢંગ; ઇત્યાદિ.

(આહિ શબ્દને આરંભે ૬ છે માટે સાદો ઉચ્ચાર.)

મૂર્ધન્યતર—પઢવું, વઢવું, ચઢવું, કાઢવું, કઢવું, કઢી, ગઢ; ઇત્યાદિ.

(આહિ શબ્દના આરંભ શિવાયને સ્થળે ૬ છે માટે મૂર્ધન્યતર). અપવાદ—

(૧.) પરભાષાના શબ્દ.

(૨.) બ, બુ, ૬ જેવા મૂર્ધન્ય પાસે આવવાથી, સાદો મૂર્ધન્ય;—લઢણ, ઢઢોળવું; કઢાણું, ચીઢાણી; ઇત્યાદિ.

(૩.) સંયુક્ત ૬—

ઢઢો; ષણ્ઢ, (હકાર પૂર્વે પૂર્ણ ઉચ્ચારનો અનુસ્વાર આવે તો સાદો મૂર્ધન્ય થાય છે એમ ગણિયે તો ૫ંઢ એ જુદો અપવાદ મુકાય).

ત્યારે હાને માટે પણ ચિહ્ન થાય તો સારું એમ હું ધારુંછું. ખરું છે કે ગુજરાતીઓને પોતાને તો ચિહ્ન વિના કાંઇ અડચણ નથી પડતી, પણ એ કારણ બસ નથી. કોઇ પણ પરભાષાનો માણસ પણ—લીપી જાણતો હોય તો—લખાણ ઉપરથી શુદ્ધ વાંચી સકે તો ઉત્તમ લેખનપદ્ધતિ કહેવાય એ ઉદ્દેશથી આ સૂચનાઓ તથા આગળની સૂચનાઓ પણ છે. કાંઇક ઉમેરેલું ચિહ્ન જોઈને જ તે ચિહ્નનો અર્થ તે પરદેશી સ્વાભાવિક રીતે પૂછશે જ, નહિં તો બધું એક જ અસ્ત્રે મૂડશે હેમાં હેનો વાંક નહિં, પણ લેખનપદ્ધતિની ખામી.

લઘુચ્ચારણ યકાર—

આ વિશે પુષ્કળ કહી ચૂક્યોછું. માત્ર તે ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય કે લઘુચ્ચારણ તથા ગુરુચ્ચારણ યકારનો ભેદ બતાવનાર ચિહ્ન જોઇયે તો એ કહ્યું બસ છે. ગુરુચ્ચારણ માટે કાંઇ ચિહ્ન ન રાખવું અને લઘુચ્ચારણ

નીચે ટપકું (આવ્યો, કર્ય, આખ્ય-એમ) કરવું, અથવા હેવી કાંઇ યોજના કરવી જોઇએ એમ હું ધારું છું.

લઘૂચ્ચારણ વકાર—

હેવો જ લઘૂચ્ચારણ વકાર પણ છે. પરંતુ તે વિરલ ઠેકાણે આવે છે, ધાઓ, થાઓ, ખાઓ, જાઓ, ઇલાદિ રૂપમાં ‘ઓ’ જગ્ગારે ટુંકાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે હેનો લઘૂચ્ચારણ વ થાય છે.

ઉદાહરણ:—“રે તાત! ધાવ રડિ ત્રાસિ તું વારવારે.”

“કલ્યાણ થાત સુત સંગથિ ભૂપકેરું.”

“શસ્ત્રાન્નિ ક્ષત્રિય તણો શમિ જનવ આજે.” *

(રા. મણિલાલ દ્વિવેદીનું ઉત્તરરામચરિત.)

આ લઘૂચ્ચારણ વ ને માટે પણ નીચે ટપકું અથવા હેવું કાંઇ ચિહ્ન ખતાવવું ઇષ્ટ છે.

હકારના બે ઉચ્ચાર—

હાતી રહેજ સૂચના ઉપર હકારના સ્થળના સંયન્ધમાં કરી છે.

(૧.) ગુરૂચ્ચારણ.—સંસ્કૃત ઉચ્ચાર.—

વહન, દહન, દેહ, હકીમ, છેહ, ઇલાદિ સંસ્કૃત સમ તથા ફારસી અંગ્રેજી શબ્દોમાં તથા કેટલાક ચોખ્ખા ગુજરાતી શબ્દોમાં છે હેવો.

(હામાં કેટલાક ફારસી વગેરે શબ્દોનો લઘૂચ્ચારણ હ ગુજરાતીમાં થઈ ગયો છે ખરો.)

(૨.) લઘૂચ્ચારણ—પ્રાકૃત ઉચ્ચાર—

હમે, હમારું, ખહેન, હમે, હમણાં, હવે, હરખાવું, હા; ઇલાદિમાં છે હેવો.

પ્રથમનો જોરભેર છાતીમાંથી છોક થાયછે. બીજો પોચો ગળામાં જ થોડા જોરથી થાય છે.

ગુજરાતીમાં ધણો ભાગ લઘૂચ્ચારણ હનો હશે તેથી હેવું ચિહ્ન ન રાખતાં માત્ર ગુરૂચ્ચારણનું રાખવું વધારે સરલ પડશે. અને સરલતા આગળ સંસ્કૃત માતાની ભક્તિ જરા છોડીશું તો કાંઈ અપરાધ નહિ થાય. માટે ગુરૂચ્ચારણ નીચે ટપકું અથવા હેવું કાંઈ નિશાન કરવું યોગ્ય છે.

---

* રા. મણિલાલે તો આ સ્થળોમાં ‘વ’ ને ઠેકાણે ‘ઓ’ રાખ્યોછે, પરંતુ એ પદ્યમાં એ ગુરૂનું સ્થળ જ નથી—ત્યહાં ‘ઓ’ ટુંકાઈ જઈને લઘૂચ્ચારણ ‘વ’ જ થાયછે.

આમ ધડિયે ધડિયે નવી નિશાનિયો તે ફેટલી કરતા જઈશું? આજ આટલા ઉચ્ચારમાં ફેરફાર થયો તો વળી કાલ્ય ખીજ વધશે. તો હેતો ક્યાં તાગ આવવાનો હતો? આમ વખતે કોઈ કહેશે. પણ તે માટે એટલું જ કહેવાનું કે શામાટે નવી નિશાનિયો ના કરવી? એમ થાકી જવું શામાટે જોઈયે? જેમ રાજ્યકારભારીને નવી નવી સ્થિતિઓમાં નવી નવી યોજનાઓ કરતાં થાકવાનું નથી,—જેમ સામાજિક સુધારામાં મચનારને નવી નવી અડચણોમાં નવી નવી તદ્દખીરો કરતે ગભરાવાનું નથી,—જેમ રાજ્યોને નવી નવી ભૂમિ સંપાદન કરતાં “આપણે તે ફેટલે ફેટલે ઠેકાણે વાવટો ચઢાવીશું, અને ક્યાં ક્યાં રક્ષક મૂકીશું?” કરીને નિરુત્સાહ થવાનું નથી,—જેમ ધર્મ-શાસ્ત્ર રચનારાઓ નવી નવી કાલપરિવૃત્તિમાં નવી નવી સ્મૃતિ કરતે થાક્યા નથી,—અને જેમ નવા નવા સામાજિક વગેરે ફેરફાર થતાં નવા નવા કાયદા કરતાં કાયદા રચનાર પરિષદને ગભરાવાનું નથી,—તેમજ ભાષાના નિયમ સોધનારાઓએ પણ ભાષાની બદલાતી જતી ઘટનામાં હેતે અનુકૂળ નિયમબંધન વગેરે પ્રયત્ન કરતાં થાકી જવું ન જોઈયે. શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ જ એ છે કે પોતાના લક્ષ્યને અનુસરીને પોતાની રચના વખતે વખતે ફેરવતા જવું. આમ બહીવું એ તો કાયરપણાનું જ કામ છે.

તેમ, જોવા જોઈયે તો, એટલું બહીવાનું કારણ પણ નથી. હાલ ઉપર દર્શાવેલી બાબતોનો તથા હેવી જ ખીજ બાબતો ખીજ ગૃહસ્થોને જડી આવે હેતો, કાંઈક નિયમના સ્વરૂપમાં ચુકાદો થાય, તો આગળ ઉપર વધારે ચિહ્નો વગેરે યોજનાઓ કરવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવશે, એમ હું માનું છું. હાલના સમામાં ગુર્જર ભાષાનો ઓઘ જૂદી જ દિશામાં વહેવા માંડ્યો છે. અકેક શબ્દના અંદરના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થવાનો કાલવિશેષ વીતી ગયો છે. અને હાલ તો નવા શબ્દો જ નવી ભાષાના, નવા વિચાર દર્શાવવામાટે અથવા એક વિચાર અનેક પ્રકારે દર્શાવવામાટે સંસ્કૃતમાંથી નવા અનેકા શબ્દો—દાખલ કરવા, વાક્યરચનાની બાબતમાં નવા નવા ફેરફાર કરવા, વગેરે હેવી હેવી બહારયની જ પરિવૃત્તિમાં આપણી ભાષાનો પ્રવાહ ચાલે છે. અને ફેટલા કાળ સૂધી એજ દિશામાં ચાલ્યા કરશે તે કદી નહિ કહેવાય, તોપણ હાલ થોડા જમાના સૂધી તો દિશા બદલાવાનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. બોલવું હેવું લખવું અને લખવું હેવું બોલવું—એ નિયમને અસ્ખલિત રીતે પાળનારી સંસ્કૃત ભાષા તો એક જ છે. કાળના બળે એ નિયમને પ્રાકૃત ભાષાઓ કાંઈક,

અને પ્રાચીન ગુજરાતી તથા ગુજરાતી વગેરે વિશેષ, બદલતી ગઈ છે. ત્હેને માટે શોક કરવાને બદલે, જેમ અને તેમ ત્હેને યોગ્ય અંધનમાં આણવાને ઉપાયો યોજવા એ શું ખોટું છે? હું ધારું છું એ તો ઉત્તરું ઉડાપણું અને દૂરદર્શીપણું કામ છે.

આ દીકા ઉપરના લખાણમાં સૂચવેલી બધી બાબતોને યથાસ્થિત રીતે લાગૂ પડી સકે છે. અને આ સ્થળે એટલું કહેવાનું છે કે આ નિયમો કરવાની સૂચનાનો પ્રયત્ન મહારો કાંઈ અપૂર્વ છે એમ નથી. આજથી પંદર સોળ વરસ ઉપર યુક કમિટીએ કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો અને પ્રથમ પગલાના ગમે ત્હેવા પણુ નિયમ કર્યા. તે જ ઝારસામાં તે નિયમોનું અર્થગ્રહણ દર્શાવતાં રા. નવત્રરામે પણુ ચર્ચા સમયે રીતે કરીને કેટલીક સૂચના (નિષ્ફળ-એટલી દિલ્લગિરીની વાત છે, પણુ) કરી. અને તે પછી આજ પંદર સોળ વર્ષે બધી સ્થિતિનું પશ્ચાદ્વલોકન કરીને નિયમોની જરૂર બતાવવા આ ચર્ચા કરી. ત્હેનું ક્ષણ કદી નહિ થાય. તો પણુ આટલી સૂચના કરવાનું કર્તવ્ય મ્હં બળવ્યું એટલો સંતોષ માનીને બેશી રહેવાનું થશે તો પણુ બસ છે. પરંતુ વધારે આશા આપણે રાખીશું તો પણુ શું?

ખેર. ઇનસાફને ખાતર કહેવું જોઈએ કે યુક કમિટીના કેટલાક નિયમ તો ઘણા વિચાર અને ઉડાપણથી વડાયલા જણાય છે. સકાર પછી છકાર આવતાં શકાર થાય * (ડોસો-ડોશી, વગેરે) તે, તેમજ ઈકારાન્ત શબ્દ પછી ઓ વગેરે પ્રત્યય આવતાં ચકાર થાય † (નદિયો, લખિયે. નદિયે, વગેરે) તે; તેમજ ઉકારાન્ત ઉકારાન્તનો ભેદ, તે સર્વ દર્શાવનાર નિયમ વગેરે કેટલાક

* આ જ નિયમ પ્રમાણે, ખેસવું, પેસવું, હસવું, ઇત્યાદિના ‘સ’નો ‘ખેશીને,’ ‘પેશીને,’ ‘હશીને,’ ઇત્યાદિમાં રાસાર થાય, (ને તેમ ખોલાય પણુ છે જ.) છતાં, સાત ચોપડિયામાં ખેસીને, પેસીને, હસીને, ઇત્યાદિ જેવા પ્રયોગ કેમ છે તે સમજાવું નથી. આ વિશે શકારના સ્થળમાં ‘શંકવું’ થી ઉલટું ઉદાહરણ ગણી ચર્ચા થાય. પરંતુ આ વ્યાકરણનાં રૂપાન્તરનો વિશેષ વિષય છે. તથાપિ વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને લખવું ત્હેના પેટામાં વ્યાકરણના નિયમથી થતા ફેરફારને અનુસરીને લખવું એમ ગણિયે તો આ ચર્ચાના વિષયમાં એ પણુ આવી સકે. અને વ્યાકરણના નિયમ તે તો ખોલાવું હોય ત્હેને અનુસરીને જ અને તે જોતાં, ‘ખોલવું તેમ લખવું’ એ બીજામાં પણુ હોનો સમાવેશ થાય. તેથી આટલી ટીપ અહિં અનુચિત નથી.

† આ ઉપર રા. નવલરામની દીકા વાંચવા લાયક છે.

કાઠી નાંખવા જેવા નથી. જે કરતાં વધારે અક્ષર(વચડી)ના શબ્દોમાં ઉકાર પછીનો સ્વર દીર્ઘ હોય તો ઉ હ્રસ્વ, અને હ્રસ્વ હોય તો ઊ દીર્ઘ જોધ્યે એમ નિયમ આપ્યો છે તે જરા સંશયગ્રસ્ત છે. કુટડો, કુતરો, મુખડું, રુખડું, જુગલ, ઇલાદિ અનેક શબ્દો હાની વિરુદ્ધ આવી હારયબંધ ઊભા રહેશે. તેમ જ, સમાસમાં અથવા પ્રલય આવતાં અથવા તે શિવાય પણ, જે અક્ષર(વચડી)ના શબ્દોમાં પ્રથમ ઉકાર દીર્ઘ રહેવાનો નિયમ પણ, કાંઈક વિચારીને કબૂત્ર કરવાનો છે. ખરું જોતાં વ્યુત્પત્તિ ઉપર ઘણા ભાગ આધાર રહે છે. અને તે વ્યુત્પત્તિ ભૂલી જવાથી આ નિયમના ઉદાહરણમાં ‘સૂવાળો’ એ જાણે સૂમવાળો (પ્રલય) હોય નહિ એમ ખતાવી જરા આશ્ચર્ય-કારક ખેલ કર્યો છે. સૂ એટલે શું? સુકુમાર; સૌમાલો-સુંવાલો (અપભ્રંશ) ગુજ-સુંવાળો. આ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે. અને એ સોળ વર્ષ ઉપરના નિયમને આપણે નિંદવા નથી, પરંતુ ત્હેમની પણ મદદ લઈ એક પદ્ધતિ થવી જોઈએ તે દર્શાવું છે, માટે એ વિશે આડા ઉત્તરવું યોગ્ય નથી.

ત્હારે ઉપરની સર્વ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરીને શું નિષ્પન્ન થયું તે જોઈએ.-

(૧.) સકવું, સુણવું, પોસાય, વગેરે પ્રાકૃતકારા આવેલા શબ્દોમાં **બોલાતો** સકાર સપ્રમાણ છે અને સંસ્કૃત શકાર ઉપર કુદીને ખેસવું એ ગુજરાતી શબ્દોના ત્રિવિધ સ્વરૂપનો અનાદર અથવા વૃથાપાંડિલ દર્શાવે છે.

(૨.) ગુજરાતીમાં તદ્ભવ શબ્દોમાં અનાદિ અસંયુક્ત લકારનો થયેલો ળકાર રાખવો જોઈએ. ત્હેનો કાલો લકાર કરવો નહિ.

(૩.) ખ્હેન, ન્હાનું, હમે, ખ્હેરો, ઇલાદિ અનેક શબ્દોમાં **બોલાતો** હકાર વ્યુત્પત્ત્યનુસાર છે, અને ત્હેનું સ્થળ શબ્દના આરંભ તરફ છે; એટલે વ્યંજનાદિમાં આદિવ્યંજન પછી, અને સ્વરાદિમાં આરંભે જ.

(૪.) કાઢવું, પઢવું, કઢવું. વગેરે વ્યુત્પત્તિમાંથી જ ૯ લઈ આવેલા શબ્દોમાં ૯ કાયમ રાખવો. ત્હેનો ૨ ૬ ચીરી, કંડાડવું, ખ્હડવું, કંહડવું, વગેરે કરવું નહિ. પરંતુ વ્યુત્પત્તિમાં ૨ ૬ જૂદા જ આવ્યા હોય તો તે જોળી ૬ પણ ન કરવો. મ્હેડું ૯હાડું. (મોઢું, લોઢું, નહિ).

(૫.) ર, ડ, ળ, અને (કદી) લ-તેમજ ઈ નો અમુક નિયમસર ય થાય છે અને બોલાય છે (દોપડું, ખાંચણી, દયાણું, શેયડી, ખાયડી, ઇલાદિ), તે લખવામાં વાપરવો.

(૬.) લઘૂચ્ચારણ યકાર બોલાય છે, પણ (આવ્ય, આંખ્ય, ઇલાદિ સ્થળોમાં) લખતા નથી, તે લખતો જોઈએ; કારણ તે કાંઈ ઘોસ્લાઈયો નથી પણ વારસાના હકે આવીને બેઠો છે.

(૭.) * છટ્ટો, પથ્થર, ઇલાદિમાં મહાપ્રાણીનું હિત્વ થઈ પ્રથમનો અલ્પ-પ્રાણ ન કરતાં મહાપ્રાણ જ રાખવો વધારે અનુકૂળ છે.

(૮.) ગુજરાતીમાં—

(ક.) અનુસ્વારના બે ઉચ્ચાર છે; સંસ્કૃત-ઉદા. વંદન, શાંત, ઇલાદિ. બીજો પ્રાકૃત-ઉદા. આંધળો, વાંછી, રૂંધણું, ખેંચણું, સોંપણું. ઇલાદિ.

(ઘ.) એ-ઓ ના બન્ને ઉચ્ચાર છે.

૧. સંસ્કૃત-ઉદા. વેલ, બોર.

૨. પ્રાકૃત-ઉદા. છંત્ર, કાંડી.

(ગ.) ચ, છ, જ, ઝ, ના બન્ને ઉચ્ચાર છે. સંસ્કૃત, સુરત તરફ જોવો, શુદ્ધતાલબ્ધ. અને પ્રાકૃત-ચરોતર તરફ જોવો, દન્યતાલબ્ધ.

(ઘ.) ડ-ઢ ના બે ઉચ્ચાર છે. સાદો મૂર્ધન્ય, અને મૂર્ધન્યતર.

(ઙ.) યકારના બે ઉચ્ચાર છે.—લઘૂચ્ચારણ અને ગુરૂચ્ચારણ.

* આ ઠરાવ કબૂલ રાખવામાં ઉપર કહેલાં જોડણીનાં બંને બીજનો અનાદર થઈ જાય છે. તહેવું કારણ જણાવ્યું જ છે કે આમ લખવા છતાં પણ વાંચવામાં અડચણ પડે હેતુ થવાનું નથી. ત્યારે લખવાની સરલતાને સર્વથી માન આપવાની અડચણ નથી. સરલતા એ ત્રીજું બીજ મુખ્ય બનાવીને મૂક્યું નથી. કેમકે, આ એક જ અપવાદ કરવો પડ્યો છે; અને સરલતાને છૂટક આપવા જતાં વાંચવામાં ખોટું પડે હોવી જોડણીને પણ (ઉદા. બેન, મોટો, ઇલાદિ) કોઈ લાભ આપી દે. પછી તો હ્રસ્વ જિ કરતાં જ દીર્ઘ લખવી સહેલી છે કરીને હ્રસ્વ જિને પણ દાખલ ન કરવા દે. પરંતુ લખવાની સરલતા કરતાં વાંચવાની સરલતા વધારે કીમતી છે. પથ્થર વગેરેમાં તો વાંચવાની સરલતાને મોટો ધોકો નથી પહોંચતો માટે જ લખવાની સરલતાને આદર આપ્યો છે.

ખડું જોતાં હામાં બંને બીજનો અનાદર થાય છે એમ નથી એ ઉપર આ વિષયના લખાણમાં એક દીપમાં “બોલવું તહેવું લખવું” એ બીજનો ઉદ્દેશ બતાવીને દેખાડી આપ્યું જ છે.

(ચ.) વકારના બે ઉચ્ચાર છે,—ગુરૂચ્ચારણ અને લઘૂચ્ચારણ.

(છ.) હકારના બે ઉચ્ચાર છે,—લઘૂચ્ચારણ અને ગુરૂચ્ચારણ.

અને આ બંધા બધાં બધાં ઉચ્ચાર સનિયમ છે તેથી ત્હેમનો હક કોઇ ચિહ્નનો બિલ્લો આપી દઢ કરી આપવો જોઇયે.*

અને આ બધી ભલામણો જોડણીનાં બે જ પરંતુ સ્વગત્યનાં બીજ ઉપર અવલંબીતે રહીછે. તે બીજ:—

(૧.) ચાલતો ઉચ્ચાર અનુસરવો, અને

(૨.) વ્યુત્પત્તિને નિયમાનુસાર—(૧.) બીજને બાધ ન આવતાં—
અનુસરવી.

હામાં વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનની ધણી જરૂરનો બાધ કોઇ આણુશે. ખરું છે. પરંતુ ઉપર મ્હેં સૂચવ્યું જ છે કે જનસમુદાયની અદ્ભુત પ્રેરણા ધણું કરીને વ્યુત્પત્તિનાં તત્ત્વની વિરુદ્ધ ગતિ કરતી જ નથી. તેથી જનમંડળમાં ધણા બોલે તે ઉપર લક્ષ રાખી લખવાનો અભ્યાસ રાખે તો પણ બસ છે. હેમાં ભૂલ્ય કવચિત્ જ થશે. અને થોડી ચૂક થવાનો સંભવ હોય તે રસ્તે જ ચાલવું સારું છે. તેમ વખત જતાં વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન વધતું જાયછે અને જશે. તેમ જ તે કામની ખોટય પૂરી પાડવામાટે, આ મ્હારા થોડા અભ્યાસનું ફળ નિવેદન કરતાં, મ્હારી એજ ભલામણ છે કે કોઇ પણ પ્રકારે—પછી પંડિત વર્ગ તરફથી અથવા—ઉત્તમ રીતે તો—શાળાખાતા તરફથી યોગ્ય કમિટી નીમાધને—પ્રથમ ઉપર દર્શાવેલી દિશાએ (તેજ એમ નથી કહેતો) સમગ્ર મ્હોટા ધોરણ ઉપર નિયમપદ્ધતિ રચાઈને, એક ઉત્તમ કોશ તે પદ્ધતિને અનુસરતી જોડણીવાળો રચાવો જોઇયે.

૧૮૮૮.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

* ફ, ઝ, હેના બધાં ઉચ્ચાર અંગ્રેજી ફારસી શબ્દો પેસવાથી થયેલા ત્હેને વિશે અહિં કાંઇ ભલામણ જણીને જ નથી કરી. રા. નવલરામના કહેવા પ્રમાણે ખરું છે કે પરભાષાના ઉચ્ચાર આપણે દાખલ કરવાને કેટલે દરજ્જે બંધાયેલા છિયે તે વાદગ્રસ્ત વાત છે.

પરિશિષ્ટ ક.

(પૃષ્ઠ ૧૬ ની ટીપ જુઓ.)

હકાર વિશેની ચચા મૂળ લખાણમાં નિરવશેષ થઈ સડી જ નથી. માત્ર દ્વિપ્રદર્શન થયું છે. તેથી હકારનાં બીજાં સ્થળો બાપામાં આવે છે તે આહિં જણાવવાં યોગ્ય છે.

જે, તે, એ, આ,—આ બધાં સર્વનામ પ્રથમામાં તથા પંચમીમાં તો હકારરહિત બોલાય છે. પરંતુ તે શિવાયની વિભક્તિઓમાં હમેશાં હકાર-મિશ્ર હોય છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. જે'ને, ત્હેને. હેને, હાને; જે'ણે, ત્હેણે' હેણે, હાણે; જે'નું, ત્હેનું, હેનું, હાનું; જે'માં, ત્હેમાં, હેમાં, હામાં;—એમ લખિયે તે હકાર લઘુપ્રયત્ન ગણિયે તે જે ઉચ્ચાર થાય ત્હેવો ઉચ્ચાર નિઃસં-શય થાય છે.

તેમજ સાદૃશ્યાર્થ પ્રત્યય 'અવું' ત્રાગતાં પણ,—જે'વું, ત્હેવું, હેવું, હાવું;—એમ હકારમિશ્ર રૂપ હોય ત્હેવા ઉચ્ચાર થાય છે,—એ પણ અનુભવમાં જણાય છે જ.

આ હકાર શું લખવામાં ના દર્શાવવો? કાંઈ કારણ? લખવાની માથા-ફૂટથી કંટાળો તથા પડેલો ચીલો કાપવાનું આગસ, એ શિવાય બીજાં કારણ જણાતું નથી. હકારસહિત લખતાં વિચિત્ર, કદૂપાં, પાંડિલદંભી, રૂપ થાય છે એમ બાધ આણનારાઓની તકરારનું મૂળ તપાસતાં આ જ કારણ ગર્ભિત જણાશે. બોલવું તેમ લખવું એ નિયમ પાળવાથી જે પાંડિલદંભ થતો હોય તો પછી પાંડિલદંભ એ શબ્દનો અર્થ નવો કરવો પડશે. અને જેડણીનાં બે બીજ જે કલાં છે ત્હેનો કાંઈક આધાર મળશે તો હકાર રાખવાના પક્ષને જ મળશે. બોલાય છે તો ખરો જ એ તો કોઈથી પણ ના કહેવાવાની નથી. એટલે 'બોલવું તેમ લખવું' એ બીજનો તો ટેકો છે જ. 'વ્યુત્પત્તિ'—એ બીજાં બીજ રહ્યું. તે પણ હામાં કાંઈક મદદ કરશે. કાંઈક એમ કહેવાનું કારણ એ કે આ જાલના શબ્દો હાલની સ્થિતિમાં આવતાં એટલા ફેરફાર પામી ગયા છે કે કોક કોક સ્થળે હેમચન્દ્રના વખતના

રૂપથી પણ છેટું ધણું પડ્યું છે, (જે કે કોઇ સ્થળોમાં તો તદ્દત જ રૂપ રહેતાં પણ છે). હાલ પણ કવિતામાં જરૂર પડ્યે સંપૂર્ણ છૂટચથી, જેહને, જેહણે, જેહનું, જેહમાં, ઇલાદિ હકાર વેગળો રાખીને રૂપ વપરાય છે જ. તે ઉપરથી જણાશે કે હકાર ક્યાંથી આવ્યો. જેહથી, તેહથી, એહથી;—એમ પણ હાલ કવિતામાં વપરાયછે, ત્યારે પંચમીમાં—જે’થી, તેથી, હેથી—એમ ક્રમ નથી લખતા? એમ કોઇ તકરાર કાઢશે. તેનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. જેહ, તેહ, એહ;—એમ પણ કવિતામાં રૂપ આવે છે, પણ પ્રથમામાં—જે’, તે, હે;—એમ કરવાનું ત્હમે કહેશો? નથી બોલાતો માટે જ નથી લખતા. એ જ ઉત્તર સખળ છે. કારણ, જે બીજામાંથી ‘આલતો ઉચ્ચાર’ હેને જ પ્રાધાન્ય આપવાનો મત યોગ્ય છે એમ પૂર્વે કહ્યું જ છે. અને કોઇ ઠેકાણે આમ રૂપ ને કોઇ ઠેકાણે આમ રૂપ એમ હોય ત્હમાં આપણો કાંઇ વાંક પણ નથી અને ઉપાય પણ નથી. એ તો ભાષાના પ્રવાહનું સ્વરૂપ જ છે. એ જ કારણથી વૈયાકરણોને વિકલ્પ, અપવાદ, પ્રતિપ્રસવ, વગેરેના પ્રસંગો આવેછે. ભાષામાં વર્તમાન સ્થિતિ હોય ત્હને અનુલક્ષીને જ નિયમો આરંભથી થતા આવ્યાછે.

‘શું’—અથવા ‘કોણ’—એ ઉપરથી ‘કહેવું’ (સાદૃશ્ય પ્રસય ‘અવું’ આવીને) થાયછે, તથા ‘કોણ’ નાં પ્રથમાભિન્ન રૂપમાં ‘કા’ માં હકાર ભળેલો હોય છે, એ પણ આ સ્થળે કહેવું નેમ્યે.

આ ઠેકાણે એક અપવાદ પણ નોંધવો યોગ્ય છે. ‘એ તો એ નો એ,’—હેવા અર્થમાં ‘એ નું એ,’ ‘તે નું તે,’ ‘આ નું આ,’ ‘જે નું તે,’—એમ બોલિયે છિયે ત્યારે હકાર ‘નું’ એ પછી આગળ પણ નથી આવતો. આ સ્થિતિનું કાંઇક કારણ છે. વાસ્તવિક રીતે જેતાં આ સ્થળોમાં ‘નું’ એ પછીનો ખરો પ્રસય નથી, એટલે પછીનો જે સંબન્ધ અર્થ દર્શાવવાનો તે હેતું કાર્ય અહિં છે જ નહિ, પણ જૂદી જ રીતે આવેછે. આ જ કારણને લીધે—“શું નું શું થશે, કોણ જાણે”—હેમાં પણ ‘શું’ એ ‘નું’ ની પૂર્વે ‘શે’ અથવા ‘શા’ ન થતાં અવિકૃત જ રહેછે. બાકી નહિ તો ‘શેનું’ અથવા ‘શાનું’ એ જ પછીનાં રૂપ થાય. તેમ જ ‘હું નો હું પાછો મનાઇશ’ ‘તું નો તું પાછો બોલીશ,’ હેમાં પણ ‘હું’ ‘તું’ નાં પછીનાં રૂપ (મ્હારો ત્હારો) ન થતાં ‘નો’ પ્રસય લાગેછે તે ઉપરથી ‘નું’ પ્રસયનું વિલક્ષણ સ્વરૂપ જણાશે.

આ હકારને વ્યુત્પત્તિનો આધાર પરિશિષ્ટ (જ્ઞ.) માં આપેલા ઉતારામાં ‘તેહનઉ’ (તેહનો, તેહનો) એ રૂપ આવ્યું છે તે ઉપરથી કાંઇ મળશે. આ-

જથી ૪૦૦ કરતાં અધિક વર્ષનું એ લખાણ છે (એ પૂર્વેનું હોવાનો સંભવ છે). આમ હકાર આમથી તેમ ધણા શબ્દોમાં (વિશેષે સર્વનામોનાં રૂપોમાં) ફેરવાનું વલણ જ આપણી પ્રાકૃત તથા પ્રાચીન ગુજરાતીમાં સ્પષ્ટ છે. અને મ્હોટામાં મ્હોટી તકરાર એ જ છે કે જ્યારે હેમચન્દ્રાદિક પંડિતો પણ ભાષા દીઠી ત્હેવી નિયમરૂપે આંકતા ગયાછે (અને તે યોગ્ય જ છે), તો આપણે આ સમયમાં તેમ ન કરતાં, સ્વાભાવિક રીતે બોલાતાં જીવતાં જગતાં રૂપને કાંઈ ખૂણે નાંખી બૂલી જઈને, કૃત્રિમ રૂપ ધડી ત્હેની પૂજા શા માટે કરવી જોઈએ ? આ સ્થિતિ જોઈ મૂર્તિપૂજના સંબંધમાં કહેલું અપ્પા ભગતનું “સ-જીવે નજીવો ધડયો” ઇત્યાદિ વચન સાંભરી આવે છે.

જ્યહાં, ત્યહાં, ક્યહાં,—એ શબ્દોમાં પણ હકાર આજના કાળમાં તો બોલાય છે જ (—શાળાપદ્ધતિમાં—જ્યાં, ત્યાં, ક્યાં,—એમ લખવા છતાં પણ). અને ઉપર સૂચવેલા પરિશિષ્ટ (જ.) માંના ઉતારામાં ‘તિહાં’ એ શબ્દ છે તે ઉપરથી જૂનાં રૂપ જણાશે. ‘તિ’ માંનો ‘ધ’ લઘુપ્રયત્ન યકારનું રૂપ લઈ ‘તિહાં’ થયું; ઝડપથી બે માત્રામાં જ આખો શબ્દ બોલાતાં ‘ત્યહાં’ થયું. તે પ્રમાણે ‘જ્યહાં’, ‘ક્યહાં’ નું જોઈ લેવું. હાલ પણ કવિતામાં તો ‘જ્યહાં’, ‘ત્યહાં’, ‘ક્યહાં’, એમ વપરાય પણ છે.

તેમજ—જ્યારે, ત્યારે, ક્યારે, (‘અત્યારે,’ હેમાં નહિં)—હેમાં પણ હ નિર્વિવાદ વસ્તુસ્થિત છે.

આ હકાર પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે તે પરિશિષ્ટ (જ.) વાળા ઉતારાથી કાંઈક જણાશે, અને વધારે સ્પષ્ટ જણાવા માટે ખીજે એક ઉતારો આ નીચે મૂક્યોછે.

“એક મનોહરા નામા ગોપીજન છે તેહેને મંદિર કોઈ એક સ્ત્રીને ત્યાં રાત્ર રમીને પ્રભુ પધાર્યા તે અન્યસ્ત્રી સંબંધનાં ચિન્હ જોઈને તે સ્ત્રી કહેછે જે હે નાથ પર જે ખીજી ત્હેની પલકા જે સજ્જન્યા ત્યાંહાં પોહોડવાના અ-લિક કે. જૂઠા સોઢ જે સમ તે ક્યાંહાં ખાઓછો । એટલે શું કરવા ખાઓ-છો જે નાં માંનો તો દરપણ લેઈને જીવ્યો કે ત્હમારા પલ કેં આંખ્યાનાં પોપચાં તે પીક જે તાંબોળનો રંગ ત્હેમાં પગ્યા કેં પચી રહ્યાં છે નીક કેં સારી પેંડય તેથી મેં જાણ્યું તો અરે । ત્યારે । તમે જૂઠું શીદ બોલોછો પ્રા-તઃકાલમાં તો કાંઈ સાચું બોલો”.

આ સંવત્સરા ઓગણીસમા સૈકાની ભાષાના નમૂના તરીકે નર્મકોશમાં “ ગુજરાતી ભાષા ” એ વિભાગના પૃષ્ઠ ૬. માં ઉતારો આપ્યો છે. શેમાંનો ઉતારો તે એ ઠેકાણે દર્શાવ્યું પણ નથી ને હું જાણતો પણ નથી. પરંતુ એ સો વર્ષની લગભગનું લખાણ છે અને ત્હેમાં હકાર એક સરખી રીતે લખેલો જાણતો નથી, અને વખતે મુદ્દલ પણ નથી. જેમ કે,—તેહેને, ત્હેની, ત્હેમાં ત્હેમારા, તેમજ,—માંહાં, ત્યાંહાં, ત્યાં; સારું;—આ ઉપરથી બે ત્રણ અનુમાન થાય:—

(૧.) આ લખાણના વખતમાં હકારવાળાં ૩૫ વૈકલ્પિક કોષ કોષ સ્થળે હતાં;

(૨.) હકારની સ્થિતિ પણ—એટલે ક્રિયે સ્થળે કહેવી રીતે મૂકવો તે પણ—વૈકલ્પિક હતી; અથવા

(૩.) હકારમિત્ર ૩૫ તથા હકારની સ્થિતિ એ સ્વૈચ્છિક, અનિયંત્રિત હતાં. એટલે જેને જેમ ધ્રાવતું તેમ લખતું. અથવા

(૪.) આ ઉતારો નર્મકોશમાં યથાયોગ્ય સંભાળથી છપાયો નથી.

આ બધાં અનુમાન વિદ્વાનોની આગળ મૂકવાં બસ છે. હું ધારું છું કે ગુજરાતી ભાષાની અવ્યવસ્થિત દશા સો બસે વર્ષ ઉપર તો હતી જ; તે વખત લખવાની પદ્ધતિ નિયમસર ભાગ્યે જ હશે. તેથી (૩.) જું અનુમાન મ્હને વધારે સખળ લાગેછે. બોલાતી ભાષા જાણનારા જ લલિયાઓના લખવાથી કેટલી અસ્તવ્યસ્તતા થાયછે તે વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ થાયછે જ કે હકાર બોલાતો તો ઘણા વખતથી છે. કેમકે ન બોલાતાં પણ લખાય એ (Mute) અનુચ્ચારિત અક્ષરની—અંગ્રેજી અથવા આરબી ભાષાના જેવી—પદ્ધતિ આપણા ભાષાઓમાં છે જ નહિં. (આપણે એ પદ્ધતિના જેવા જ પણ તેથી વિરુદ્ધ દશામાં જનારા માર્ગનો આદર કરવા તો માંડ્યો જ છે,—જ્યહારથી બોલવું તેમ લખવું એ ઉત્તમ તત્ત્વનો શાળાપદ્ધતિયે અનાદર કરવા માંડ્યો છે ત્યહારથી.)—ત્યહારે હવે હાલ જે સમયમાં નિયમ કરવાનાં સાધન છે, નિયમ કરવા તરફ સર્વ વિષયોનું વલણ છે, તે સમયમાં અસ્તિત્વમાં હોતી સ્થિતિને પદ્ધતિમાં દાખલ કરવી એ શું ઈષ્ટ નથી ?

મ્હેં, ત્હેં, —એ શબ્દોમાં હકાર હાલ બોલાય છે, પણ ઘણો મોટો આબો હોય એમ લાગે છે; હેમચંદ્રે આપેલાં ૩૫ મઠ્ઠ, તઠ્ઠ, છે. પરંતુ હકાર

કચ્છારે આવ્યો તે હું નક્કી કરી સક્યો નથી. પણ છે તે સ્થિતિને આદર આપવો વાજબી છે. તેમજ-મહને, ત્હને, હમને, ત્હમને,—એ શબ્દોમાં પણ જોવું.

જે'વું, ત્હેવું, કહેવું,—એ શબ્દોનાં હેમચન્દ્રના વખતનાં ૩૫ જેહુ, તેહુ, કેહુ, એમ હતાં, તે ઉપરથી એ શબ્દોમાંના હકારની પેઠી જણાશે. (एहु એમ પણ ૩૫ છે, પણ ત્હેનો અર્થ સમીપસ્થ દર્શક છે દૂરસ્થ દર્શક નથી; એટલે 'હાવું' એમ છે 'ત્હેવું' એમ નથી. 'આ,' અને 'એ'—એ બે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સોધી કાઢવી કઠણ છે.)

'જે'વું,—એ સંબંધે એક અપવાદ નોંધવા લાયક છે. જ્યારે એ શબ્દ ગોણસ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે હકાર બોલાતો નથી. જેમ કે—“રામના જેવું પરાક્રમ.” અહિં “રામના જેવું” કદી નહિં કહેવાય. તો ત્હેવે સ્થળે હકાર દર્શાવવો પણ ના જ જોઈએ.

હમે, હમારું, ત્હમે, ત્હમારું, મ્હારું, ત્હારું;—એ શબ્દોનાં હેમચન્દ્રના સમયનાં ૩૫-અમ્હે, અમ્હારું, તુમ્હે, તુમ્હારું, મ્હારું, તુહારું; એ છે. (અમ્હારું ઇત્યાદિ ૩૫ ષષ્ઠીનો પ્રલય નહિં પણ ર્દ્ય એ પ્રલય હેવા જ અર્થનો આવતાં થયાં છે.) હવે હાલ હકારનું શ્રવણ આરંભ તરફ થવાથી, હમે, ત્હમે, ઇત્યાદિ લખવાનું કારણ મૂળ લખાણમાં જણાવ્યું જ છે. ‘હમે’ ને ‘અમે’ લખનારાઓને એક પૂછવું જોઈએ કે ‘હું’ ને ઠેકાણે ‘હું’ ત્હમે કેમ નથી લખતા?

પરિશિષ્ટ સ્વ.

(પૃષ્ઠ ૩૭ ની ટીપ + જીઓ.)

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ‘અઉ’ ‘અઇ’ વાળાં રૂપ હતાં (જે ઉપરથી હાલ ગુજરાતીમાં આ, ઈ, હેવાં રૂપ થયાં છે,) તે સ્પષ્ટ થવા નીચેના ઉતારા મૂક્યા છે:—

“પાડલીપુર નમર તિહાં નંદનઉ શત્રુ ચંદ્રગુપ્ત રાજ તેહનઉ પ્રધાન આણિક્ય પ્રતિબિંબ થકઉ રાજ્ય ભોગવઇ પરં ભંડારિ દ્રવ્ય નહીં । તેહ બણી દેવતા આરાધી પાસા પામી સ્વર્ણ થાલ ભરી જીવટઇ બધહુ જેકે મઝનઇં જીપઇ તે થાલ સોનૈઈએ ભરિઉં લિઉ અનઇ તુમ્હે હારઉ તુ એક દીનાર દિઉ એમ દેવતાદત્ત પાસે કરી જીપવા લાગઉ કિવા હરઇં કોઇ દેવતાદત્ત પાસે હું તે જીપઇ પણિ માનવજન્મ હારવિઉ દોહિલઉ પામઇ”

(મેરુસુંદરકૃત “પુષ્પમાળ પ્રકરણ”-નર્મકોશ-‘ગુજરાતી ભાષા’નું પ્રકરણ-પૃષ્ઠ ૫૮).

“ઢમઢમ વાજઇં ઢોલ અસંખ્ય બોલઇ મંગલ વાજઇં સંખ્ય
રેણુ સરણાઈ વાજઇં તૂર મિલિયા સુભટ ગહગહિયા સૂર
ઘોડા સરસા ઘોડા ભિડઇં પાયક પાયક સરિસો ભિડઇ
રથ સેતી રથ જીડઇ અપાર હથિયારે લાગિ હથિયાર ”

(“ગજસિંહરાજાનો રાસ”-નર્મકોશ-‘ગુજરાતી ભાષા’નું પ્રકરણ પૃષ્ઠ ૫૮.)

નંદની, લેહની, થકાં, ભોગવ, મુજન, જીપ (જીત), અન, હારી, લાગી, (લાગ્યાં), દોહલાં, પામ; વાજ, બોલ, ભિડ, જીડ (જોડાય);-એ શબ્દોનાં મૂળ રૂપ આ ૪૦૦ વર્ષ ઉપરાંતનાં લખાણમાં જણાશે. અને તે ઉપરથી આ-કાર અકાર વિશેના નિયમનું યથાર્થપણું જણાશે હેવી આશા છે.

તો,-એ શબ્દ કવિતામાં ‘તવ’ એમ વપરાય છે, અને પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથો સોષતાં આકારનું પ્રમાણ જડશે એમ ભરૂંસો છે. પરંતુ ‘તો’ નો જ સાપેક્ષ ‘જો’ લેખમાં આકાર છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. કવિતામાં

‘જવ’ આવે છે પણ તે ‘જહારે’ એ અર્થમાં (જવ-જવિ-જવ); અને ‘તવ’ તે પણ ‘તહારે’ ના અર્થમાં વધારે જોયો છે, ‘તો’ ના અર્થમાં આવે છે કે નહિ તે વિશે મહારી ખાતરી નથી. આ શબ્દોની ખરી વ્યુત્પત્તિ વિદ્વાનો સોધી કાઢશે હેવી આશા છે, અને તો તે ઉપરથી ઉચ્ચાર ઉપર કાંઇક પ્રકાશ પડશે. વ્યુત્પત્તિ અનુકૂળ ન હોય તો પણ ચાલુ ઉચ્ચારને આદર આપવો એ તો છેજ પરંતુ આ પ્રયાસ તો એટલા જ માટે કે આ અનો નિયમ ધડી કાઢ્યો છે તહેને નિયમનો હક થવા જોટલી સામગ્રી છે તે દર્શાવવું.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૧૭	કાંઇક	કાંઇક
૨	૨૭	કાંઇ	કાંઇ
૩	૧	શાળાપત્ર	શાળાપત્ર
૪	૨૨	શલેખમ. (	શલેખમ.
”	૨૯	ગુજરાત શાળાપત્ર	ગુજરાતશાળાપત્ર
૫	૨૨	નેઇયે	નેઇયે
”	૨૩	લક્કડું	લક્કડું
૮	૨૭	નેઇયે	નેઇયે
૧૨	૩	વૈદિક	વૈદિક
૧૬	૧૩	‘અમણાં’ નેવામાં	{ ‘અમણાં’ કોઇક ઠે- કાણે નેવામાં
”	૩૦	ચીં	ચર્ચી
૧૮	૧૭	કહેછે	કહેછે
૨૦	૨૪	જ	ધણે ભાગે
૨૫	૨૨	સઝવા	સમઝવા
૨૬	છેલ્લી	નિમય	નિયમ
૨૭	૨૫	થયેલો.	થયેલો એમ લાગેછે.
૩૨	૨૪	વગધો	વગધો
૩૪	૩	જ્	મ્

